

записки кафедр общественных наук г. Ленинграда», вып. VIII, Изд-во ЛГУ, 1967.

10. Л. Т. Кривушин. К вопросу о социальной структуре социалистического трудового коллектива. У зб. «Человек и общество», Изд-во ЛГУ, 1968.

11. А. П. Машков. Развитие общественных отношений в период перехода от социализма к коммунизму. Изд-во ЛГУ, 1965.

12. В. П. Рожин. Введение в марксистскую социологию. Изд-во ЛГУ, 1962.

13. В. И. Свидерский. О диалектике элементов и структуры в объективном мире и в познании. Соцэкгиз, М., 1962.

14. В. И. Свидерский. Современные проблемы материалистической диалектики. У зб. «Актуальные проблемы философской науки», Л., 1968.

15. Толковый словарь русского языка под ред. Д. Н. Ушакова, т. IV, М., 1940.

16. В. П. Тугаринов. Соотношение категорий исторического материализма. Изд-во ЛГУ, 1958.

ПРО СОЦІАЛЬНУ СТРУКТУРУ СУСПІЛЬСТВА

М. А. Орел

Нещодавно поняття «соціальна структура суспільства» закріпилося як фундаментальна категорія у марксистсько-ленінській філософії та соціології. Це пов'язано з тим, що в сучасних умовах розвитку нашого суспільства практика комуністичного будівництва вимагає глибокого, систематичного і всебічного вивчення соціальної структури суспільства в різних його аспектах. В. І. Ленін писав, що «соціальна структура суспільства і влади характеризується змінами, не усвідомивши яких не можна зробити ні кроку в якій завгодно галузі громадської діяльності. Від усвідомлення цих змін залежить питання про перспективи, розуміючи під цим, звичайно, не пусті гадання відносно того, чого не відає ніхто, а основні тенденції економічного і політичного розвитку, — ті тенденції, рівнодіюча яких визначає найближче майбутнє країни, ті тенденції, які визначають завдання, напрям і характер діяльності всякого свідомого громадського діяча» [2, 111].

Про соціальну структуру суспільства взагалі і соціалістичного суспільства зокрема опублікована значна кількість робіт [3—19]; це питання обговорювалося на соціологічній конференції в Мінську в січні 1966 р. Але до цього часу ще немає єдності в розумінні соціальної структури суспільства, не побудована її модель. Тим часом така модель розкрила б складну картину суспільного життя, дала б відповідь на питання, які явища і сторони суспільства можна розглядати як окремі самостійні структурні компоненти.

Багато наших філософів і соціологів розуміють соціальну структуру суспільства як сукупність соціальних спільностей людей. Часто соціальну структуру ототожнюють з класовою

структурою [3—19]. Деякі автори соціальну структуру суспільства розглядають як часткове утворення поряд з економічною, політичною структурами [15, 95]. Тут висловлена позитивна думка про наявність у суспільстві структурних утворень різного рівня. Справді, в соціологічній моделі структури суспільства мають місце різні рівні, які можна досліджувати відносно самостійно.

Але не можна погодитися з тим, що соціальна структура суспільства ставиться в один ряд з іншими перерахованими вище структурами, тому що це різнопорядкові організації. Не можна також погодитися з тим, що соціальна структура суспільства отожднюється з класовою або національною структурою, тобто соціальна структура суспільства розглядається тільки як сукупність (система) соціально-історичних спільностей.

Поняття «структура» має своє специфічне конкретне значення, свій особливий зміст у різних сферах матеріального світу. Але при всій різниці в розумінні категорії структури в них є спільне: ціле розглядається як система, що складається з частин, певним чином розташованих і взаємно зв'язаних між собою. Структура характеризується також особливістю процесів, що проходять всередині предмета. Вона є системою взаємовідносин елементів і не може існувати поза елементами, але це аж ніяк не самі елементи.

Специфічно конкретне значення, свій особливий зміст має категорія «соціальна структура суспільства». Суспільство — це складний організм, в якому присутні елементи і залежності різного порядку, різних систем структурної організації. Тому соціальну структуру суспільства не можна звести до якогось одного порядку, до однієї системи якоїсь структурної організації.

У процесі суспільного життя складаються певні суспільні (соціальні) відносини (економічні, політичні, правові, моральні, естетичні, релігійні та ін.), які розкривають динаміку, механізм розвитку суспільства. Разом з цим виникають міцні, стійкі, більш або менш оформлені спільності людей, зв'язаних між собою постійними і специфічними відносинами. Такими спільностями в різні часи виступають сімейно-родинні (сім'я, рід, плем'я), класи і соціальні верстви, народності, нації, професійні групи та ін. Ці спільності розрізняються за характером, становищем і роллю в суспільстві, розмірами, але в усіх випадках — своїми соціальними, а не біологічними чи іншими ознаками. Кожна з цих спільностей є елементом соціальної структури суспільства. Треба мати на увазі, що дві площини — соціальні відносини і соціальні спільності людей — нерозривні, бо немає і не може бути суспільних відносин без відповідних соціальних спільностей, що є суб'єктами відносин. Відносини

завжди існують між групами або окремими людьми і без них немає відносин.

Звідси можна зробити висновок, що соціальна структура суспільства включає в себе дві зв'язані, але різнопорядкові системи організації: перша — система різних видів соціальних відносин, друга — сукупність відносно стабільних соціально-історичних спільностей. Зрозуміло, що ці дві системи не тотожні, але знаходяться в діалектичній єдності. Перша з них — система видів соціальних відносин — визначає характер соціальної структури суспільства і суть соціально-історичних спільностей як елементів соціальної структури. Чому існують саме такі, а не інші спільності людей, мають саме такий, а не інший характер, організовані саме так, а не інакше, в якому напрямку вони будуть розвиватися? На всі ці питання можна дати відповідь, тільки вивчивши системи видів соціальних відносин даного суспільства. Друга — сукупність соціально-історичних спільностей являє собою речовинні елементи соціальної структури суспільства.

Обидві системи, що є складовими частинами соціальної структури суспільства, мають свою відносну самостійність. Їх можна розглядати як конкретні структури, кожна з яких характеризує суспільство з якогось одного боку.

Якщо розглядати соціальну структуру суспільства з точки зору видів суспільних відносин, то можна розрізнити економічну, політично-правову й духовну конкретні структури. Кожна з цих структур охоплює все суспільство, все суспільне життя, але характеризує його з певної сторони. Економічна структура суспільства є матеріальною основою всіх інших структур. Політично-правова і духовна структури суспільства — це надбудова, вони обумовлюються економічною структурою і є її виявленнями і доповненнями. Якщо ж розглядати соціальну структуру суспільства в залежності від наявності (сукупності) соціальних спільностей, можна розрізнити такі структури: класову, національну, сімейно-родинну, професійну, основу на суспільному і професійному поділі праці. Кожна з цих конкретних структур є елементом соціальної структури суспільства і носієм всієї (даної) системи видів (не одного виду) соціальних відносин. У межах своєї цілісності кожна із зазначених структур складається з ряду внутрішніх елементів і систем зв'язків. Так, елементами структури суспільства виступають всі наявні класи і соціальні верстви даного суспільства і т. д. Поряд з цим кожна соціально-історична спільність людей має свою внутрішню організацію, внутрішню структуру, складається з ряду внутрішніх елементів і систем зв'язків. Тому ми виділяємо внутрішню класову, внутрішню національну і т. д. структури. Соціальна структура суспільства, таким чином, має три аспекти: перший — це сукупність соціальних спільностей;

другий — система відносин, що існують між спільностями; третій — система відносин, що характеризує стан взаємозв'язків всередині спільностей. Цілісне і вичерпне розуміння соціальної структури суспільства повинно охоплювати всі три аспекти.

Таке розуміння соціальної структури суспільства підводить до думки про те, що її не можна розглядати поряд з економічною і політичною структурою, тому що це різнопорядкові явища. Соціальна структура суспільства є цілісна система всіх соціальних відносин та історично сформованих соціальних спільностей. Її складовими частинами є економічна, політично-правова та духовна структури суспільства; класова, національна, сімейно-родинна, професійна структура суспільства. Отже, соціальна структура суспільства виступає як поняття, що характеризує організацію суспільства в цілому, означає його загальну будову, яка включає в себе цілий ряд конкретних часткових структур. Тут ми зустрічаємося з діалектичною єдністю цілого й частини або цілого і його сторони, де цілим виступає соціальна структура суспільства, а частиною, стороною — економічна, політична, класова та інші конкретні структури.

Оскільки соціальна структура суспільства є єдність однопорядкових і різнопорядкових елементів, між елементами існує тісний діалектичний взаємозв'язок і взаємообумовленість. Всі елементи, що входять в соціальну структуру суспільства, відносно самостійні; разом з тим кожний з них нерозривно зв'язаний не тільки з іншими елементами структури, але і з соціальною структурою суспільства як цілим. Коли їх розглядати поза цим зв'язком, вони втрачають ті якості, що роблять їх елементами соціальної структури. Соціальна структура суспільства також не може бути зведена до простої суми елементів, що її складають. Вона має свої специфічні якості, що характеризують її як ціле.

Елементи соціальної структури суспільства нерівнозначні, між ними існує певна субординація. У системі видів соціальних відносин на весь період життя суспільства головним, зумовлюючим є економічна структура, сукупність виробничих відносин. Вона обумовлює характер і зміст політичної, правової духовної структури, а також моральних, естетичних та інших відносин. Зміна економічної структури суспільства неминуче приводить до заміни і політично-правової структури. (Тут ми абстрагуємося від питання про вплив політично-правової та духовної структури на економічну структуру). Історично обумовлені виробничі відносини, що створюються на основі досягнутого рівня розвитку і зв'язку соціальних спільностей людей. Таким чином, економічна структура суспільства є той основний елемент, що

обумовлює характер всіх інших компонентів, а звідси і всю соціальну структуру суспільства.

Стосовно до системи соціально-історичних спільностей як елементів соціальної структури суспільства справа інша: В різних суспільно-економічних формаціях на перший план виступають різні соціально-історичні спільності людей. У первісному суспільстві вирішальними соціальними спільностями були рід, плем'я. У рабовласницькому, феодальному і капіталістичному суспільствах вирішальними елементами соціальної структури стають класи та існуючі між ними відносини, класова структура суспільства. Виникнення класів викликало до життя політичні й правові відносини, отже політичну і правову структуру суспільства. У класовому суспільстві в різні часи виникають такі спільності, як народність, нації та ін.

У сучасному капіталістичному суспільстві основним обумовлюючим елементом соціальної структури виступає класова структура. Ось чому класики марксизму-ленінізму звертали головну увагу на аналіз класової структури суспільства, розкриття і з'ясування шляхів ліквідації класів.

Класова структура є основним структурним елементом також радянського соціалістичного суспільства. У період комуністичного будівництва безпосередньо розв'язується завдання подолання класових відмінностей. Проте вже тепер актуально стає не тільки проблема класових, але й інших соціальних відмінностей, в тому числі внутрікласових.

Дуже важливе методологічне значення має положення про динаміку соціальної структури суспільства. Як і все в матеріальному світі, соціальна структура закономірно змінюється. Ці зміни обумовлюються розвитком продуктивних сил. Це положення неодноразово висловлювали класики марксизму-ленінізму. «Суспільні відносини, — писав К. Маркс, — тісно зв'язані з продуктивними силами. Здобуваючи нові продуктивні сили, люди змінюють свій спосіб виробництва, а з зміною способу виробництва, способу забезпечення свого життя, — вони змінюють всі свої суспільні відносини. Ручний млин дає вам суспільство з «сюзереном на чолі, паровий млин — суспільство з промисловим капіталістом» [1, 130]. Вся історія суспільства переконливо підтверджує цей висновок марксизму.

Одночасно слід мати на увазі, що соціальна структура суспільства підпорядкована специфічним законам розвитку і має відносну стабільність у межах однієї суспільно-економічної формації. Нова соціальна структура суспільства виникає не незалежно від старої, а з неї. Соціальна структура суспільства, що раніше існувала, — це основа, в якій з'являються передумови нової соціальної структури. Тому для розуміння особливостей соціальної структури певного суспільства істотне значен-

ня має з'ясування її генезисних зв'язків з попередньою соціальною структурою суспільства.

При переході від однієї антагоністичної суспільно-економічної формації до іншої в основі соціальної структури корінні зміни не відбуваються. З соціалістичною ж революцією і переходом від капіталізму до комунізму пов'язані найглибші, корінні зміни соціальної структури суспільства. Докорінно змінюються економічна, політична, правова і духовна структури. Різко змінюються співвідносини соціальних спільностей людей. Відбувається процес не заміни одних класів іншими, а процес ліквідації класів взагалі, створення безкласового комуністичного суспільства. Це породжує особливість соціальної структури соціалістичного суспільства взагалі і класової структури зокрема.

Особливість класової структури радянського соціалістичного суспільства, як і соціальної структури інших соціалістичних країн, де ліквідовані експлуататорські класи, полягає в тому, що в ньому немає класів з протилежними інтересами.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4.
2. В. І. Ленін. Твори, т. 17.
3. Проблемы изменения социальной структуры советского общества. «Наука», М., 1968.
4. Социальные различия и их преодоление. Социологические исследования, вып. 3, Свердловск, 1969.
5. Строительство коммунизма и развитие общественных отношений. «Наука», М., 1966.
6. Социология в СССР. Т. 1, «Мысль», М., 1965.
7. Рабочий класс СССР (1951—1965). «Мысль», М., 1969.
8. В. И. Ленин о социальной структуре и политическом строе капиталистической России. «Наука», М., 1970.
9. В. І. Ленін про розвиток соціально-класової структури радянського суспільства. Вид-во Харківськ. ун-ту, 1970.
10. Соціологія на Україні. «Наукова думка», Київ, 1968.
11. Г. Е. Глезерман. Исторический материализм и развитие социалистического общества, М., 1967.
12. А. І. Ісай. До питання про соціально-класову структуру соціалістичного суспільства. — «Питання наукового комунізму», вип. 6. Вид-во Київськ. ун-ту, Київ, 1969.
13. С. А. Кугель. Закономерности изменения социальной структуры общества при переходе к коммунизму. Экономиздат, М., 1963.
14. С. А. Кугель, О. И. Шкаратан. Некоторые методологические проблемы изучения социальной структуры общества. — «Философские науки», 1965, № 1.
15. В. П. Рожин. Введение в марксистскую социологию. Изд-во ЛГУ, 1963.
16. М. Н. Руткевич, Ф. Р. Филиппов. Социальные перемещения. «Мысль», М., 1970.
17. В. С. Семенов. Капитализм и классы. «Наука», М., 1969.
18. Maria Dziewicka. W sprawie struktury społeczeństwa socjalistycznego. — «Studia socjologiczne». Warszawa, 1965.
19. Von Horst Taubert. Die führende Polle, die Funktion und struktur

ПРО ФІЛОСОФСЬКИЙ ХАРАКТЕР МАРКСИСТСЬКО- ЛЕНІНСЬКОЇ ЕТИКИ

Г. Я. Мамалуй

Певна різноманітність підходів і рішень, якою супроводиться поживлення наукової діяльності в галузі етики, багато в чому впливає з неоднозначних уявлень про предмет етики як науки.

Якщо абстрагуватися від другорядних непринципових відмінностей авторських позицій по даній проблемі, то найбільш чітко вимальовуються, на нашу думку, такі три.

Згідно з першою позицією (вона найбільш поширена і чітко представлена у працях Л. М. Архангельського, Г. Д. Бандзеладзе, В. І. Войтка, С. С. Уткіна, А. Ф. Шишкіна та ін.), марксистсько-ленінська етика є самостійною галузею філософського знання.

Прихильники другого підходу (М. С. Даниелян, Ф. А. Селиванов, Л. Н. Суворов, Я. Енгст та ін.) вважають, що етика займає подвійне становище в системі наук: вона є і філософською наукою і самостійною конкретною дисципліною.

Автори третьої точки зору не вважають етику філософською наукою, а зараховують її до числа конкретних суспільних наук (С. Ангелов, А. Вербін, Т. Герсені, А. Ілієв, І. Попелова, А. Уледов та ін.).

Саме існування таких протилежних точок зору свідчить про необхідність і актуальність дослідження цього питання.

Прихильники першої точки зору мотивують приналежність етики до філософії, насамперед, посиланням на її генезис [19, 14, 11, 6, 17, 7]. На тій підставі, що етика з моменту свого виникнення входила складовою частиною до філософії, стверджується, що й досі вона є галуззю філософського знання. Але ж усі позитивні спеціальні науки (фізика, хімія, біологія) свого часу не були віддиференційовані від філософії. Саме це не відрізняє етику від окремих нефілософських наук, а навпаки, об'єднує їх. Тому пояснення філософського характеру етики спільним з філософією походженням не можна вважати задовільним.

Значно більшої підстави набуває теза про філософський характер етики, коли підкреслюється, що етика в більшій мірі, ніж інші науки, примикає до філософії, «бо її проблематика органічно пов'язана з проблематикою останньої» [17, 7]. Щоправда, збіг цієї проблематики розуміється по-різному.

Так, А. Ф. Шишкін зауважує, що коли про філософію говорять, нібито вона є мисленням про світ, то про етику можна ска-

зати, що вона — мислення про моральність людей [19, 51]. Але будь-яка наука є мисленням про ту чи іншу галузь дійсності, хоч не кожна стосується філософії. Як відомо, В. І. Ленін, матеріалістично переробляючи Гегеля, вважав у певному розумінні слова логікою не тільки філософію, а й будь-яку іншу науку: «Всяка наука є прикладна логіка» [1, 183]. Отже, і це положення не можна визнати аргументом на користь філософського характеру етики.

Таким чином, не може бути доказом правомірності віднесення етики до філософського знання ні те, що етику розробляють філософи [19, 51], ні те, що вона генетично входила до філософії.

Щоб встановити, чи є етика філософською наукою, слід розглянути, чи причетний її предмет до основного питання філософії, бо тільки вирішення основного питання філософії може служити тим об'єктивним критерієм, за яким визначають філософський характер науки.

Саме такий шлях у пошуках обґрунтування філософського характеру етики обрав П. М. Егідес. Для доказу філософської природи етики він звертається до питання про природу філософського знання. Виходячи з того, що філософські науки вивчають ту чи іншу сторону основного питання філософії, той чи інший аспект відношення між духом і матерією, свідомістю і буттям, П. М. Егідес вбачає етичний аспект основного питання філософії у проблемі смислу життя [7, 69].

Поділяючи головну думку П. М. Егідеса про те, що критерієм філософського знання є розв'язання основного питання філософії, слід зауважити, що зведення етичного аспекту основного питання філософії до проблеми смислу життя не може не викликати заперечення. Проблема смислу життя настільки широка, що не може бути цілком покрита відношенням моральної свідомості до буття. Смысл життя має також політичний, правовий, науковий, естетичний та інші аспекти, це загальносвітоглядна проблема. Отже, зведення етичного аспекту основного питання філософії до проблеми смислу життя приводить до розчинення всього світогляду в етиці, що викликає ряд теоретичних помилок [див. про це 10].

Що застосування основного питання філософії як визначника філософського характеру етики не призводить з необхідністю до тих висновків, які зроблені П. М. Егідесом, переконує позиція Л. М. Архангельського. У його статті, спеціально присвяченій розглядуваній проблемі [2], міститься систематичне дослідження особливостей предмета етики, з яких впливає її філософський характер. Таких особливостей Л. М. Архангельський бачить дві. **Перша** — це зв'язок між вирішенням основного питання філософії та етичною проблематикою, яку він визначає як особливу форму відбиття основного питання філософії в етиці: «співвід-

ношення суспільних та індивідуальних інтересів з тією чи іншою інтерпретацією добра і зла».

Друга — загальність проблем, вирішуваних етикою [2, 113, 115]. Загалом погоджуючись з даною точкою зору, вважаємо не досить ясною необхідність виділення другої особливості в самостійну. Адже і вирішення основного питання філософії, і загальність розв'язуваних проблем — це не різні особливості, а одне й те саме. Мірою загальності і виступає вирішення основного питання філософії. Загальність вирішуваних етикою проблем полягає в тому, що вони є моментами основного питання філософії, саме розв'язання якого і надає етиці філософського характеру.

Цю обставину тим більш важливо відзначити, бо є точка зору, згідно з якою етика як філософська наука набуває характеру конкретної дисципліни, поступово відгалужуючись від філософії. Один з прихильників цієї позиції визначає етику як конкретну соціологічну науку, що не має ніяких філософських привілеїв щодо інших наук [6, 13, 19]. Але через існуючу традицію етика вважається філософською наукою; більш того — найбільш філософською з усіх соціологічних наук.

Навряд чи можна прийняти подібну аргументацію, бо вона ніяк не впливає з визначення предмета етики, а обмежується посыланням на існуючу традицію.

Ще більш суперечливим і спірним, на нашу думку, є підхід до даної проблеми Ф. А. Селиванова [14, 9—10]. Вважаючи етичну науку елементом історичного матеріалізму, він, однак, визнає її право на самостійне існування як конкретної науки. Та оскільки процес відгалуження етики від філософії не завершився, «назву етики філософською наукою можна вважати вдалою» [14, 10].

Цій же тенденції набуття етикою самостійності внаслідок відгалуження від філософії наслідують Т. І. Ойзерман [12, 274], Л. Н. Суворов [15, 5], В. М. Чернокозова, І. І. Чернокозов [18]: «Формальна логіка, етика, естетика, атеїзм у наші дні мають тенденцію, що посилюється, до відгалуження від філософії і перетворення в самостійну науку» [15, 8—9].

Нарешті, **третя** позиція представлена групою радянських філософів і такими закордонними філософами-марксистами, як С. Ангелов, А. Ілієв (Болгарія), І. Попелова (Чехословаччина), Т. Герсені (Румунія). По-різному обгрунтовуючи свою точку зору, вони одноставні у визначенні етики спеціальною, конкретною, а не філософською наукою.

Ряд дослідників у роботах з структури і предмета марксистсько-ленінської філософії, не займаючись спеціально проблемами етики, підкреслюють, що етика — окрема, нефілософська наука, бо вона не вирішує основного питання філософії і не є наукою про найзагальніші закони суспільного розвитку [див. 5, 49; 9, 82; 16, 7].

Висновок, до якого приходять ці автори, ґрунтується загалом на правильній позиції: не вирішує основного питання філософії — значить не філософська наука.

Однак сам висновок у даних роботах нічим не підтверджується. Автори, не вдаючись до спеціального дослідження характеру етики як науки, без належної підстави позбавляють її філософського змісту.

Праці С. Ангелова, Т. Герсені, А. Ілієва, І. Попелової, присвячені власне етичній проблематиці, дають більш детальну аргументацію розглядуваної позиції.

І. Попелова, посилаючись, до речі, на німецьких авторів Міллера і Кельна [21], зараховує етику до числа спеціальних суспільних наук, предметом якої є «моральні відносини як одна з ланок суспільних відносин» [13, 422]. Своє переконання у нефілософському характері етики чехословацький філософ підкріплює дослідженням місця етики в системі наук. Етика, що вивчає одну з форм суспільної свідомості, відноситься до філософії як окреме до загального. Марксистська філософія служить методологічною основою всіх наук, у тому числі й етики.

Румунський філософ Т. Герсені, автор книги «Соціологія й етика» розглядає етику не як галузь філософії в її світоглядному смислі, не моральну філософію, а як комплексну науку про мораль, що досліджує моральні явища у всій їх складності й сукупності, звичаї, принципи, норми, цінності [20, 11—12].

Болгарський дослідник А. Ілієв, визначаючи етику як особливу спеціальну науку, що має свій предмет і методи дослідження, ставить етику в один ряд з такими конкретними науками, як хімія, фізика, геологія та ін. [див. 8, 3].

Подібної точки зору дотримується також ряд інших болгарських учених, в тому числі С. Ангелов [3]. Вказуючи на особливості сучасного наукового знання та його зростання, Ангелов визнає відгалуження від філософії спеціальних наук, що вважалися філософськими, — психології, соціології, естетики, етики. Процес відокремлення марксистської етики як самостійної науки, на думку автора, починається з моменту виникнення науки про суспільство, тобто появи марксизму, і продовжується й до нашого часу. У зв'язку із зростанням ролі моральності в суспільному житті настав час цей процес прискорити й завершити.

Спробу ряду радянських і закордонних філософів обґрунтувати філософський характер етики С. Ангелов вважає безплідною, бо «ніхто з марксистів досі не стверджував, що предметом етики є найбільш загальні закони розвитку природи, суспільства й мислення» [3, 68]. Марксистсько-ленінська етика — не філософська, а окрема суспільна наука, «покликана досліджувати причини існування і зміни моральної свідомості, поведінки і вчинки людей, соціальну сутність і роль моралі, її норми, принципи, поняття, історичний розвиток етичних теорій та їх роль, виникнення

й функціональне значення комуністичної моралі в житті людей» [3, 69].

Підсумовуючи аргументи авторів, які так чи інакше заперечують причетність етики до філософського знання, можна вказати на два моменти, що висуваються: перший — етика не вирішує основного питання філософії; другий — етика не є наукою про найбільш загальні закони розвитку природи, суспільства, мислення.

Як видно з викладеного вище, розходження між різними точками зору з розглядуваної проблеми дуже значні. Перша і третя позиції вкрай протилежні, взаємовиключають одна одну, тоді як друга намагається примирити їх, займає проміжне становище і, на нашу думку, не відіграє самостійної ролі в даній дискусії.

При цьому третя позиція, хоч і не позбавлена певних підстав, однак, як ми глибоко переконані, серйозно уразлива в ряді своїх істотних послань. Насамперед слід відзначити, що саме існування етики як науки неможливе поза сферою вирішення основного питання філософії. Адже навіть противники філософського характеру етики змушені визнати, що етика безпосередньо вимагає для своїх окремих рішень розв'язання основного питання філософії [13, 439]. Та далі цього визнання вони не йдуть. Констатуючи зв'язок марксистської етики з матеріалістичним розумінням історії, прихильники третьої позиції не бачать, що сама марксистсько-ленінська етика є діалектико-матеріалістичним вирішенням певного аспекту основного питання філософії. Історія етичних вчень показує, що між матеріалізмом та ідеалізмом постійно точилася запекла боротьба з етичної проблематики.

Не розв'язавши питання про відношення моральної свідомості до буття, не можна до кінця вирішити й основне питання філософії з позицій діалектичного та історичного матеріалізму.

Марксистсько-ленінська філософія дає послідовне, всебічне, відносно завершене, тобто діалектико-матеріалістичне вирішення основного питання філософії, з необхідністю доведене до розв'язання питання про взаємовідношення моральної свідомості й буття.

Не доведене до проблеми особи, її морального ідеалу, вирішення основного питання філософії не може бути завершене. Виявившись поза етичною проблематикою, воно стає безсилим проти буржуазних теорій, які твердять, що з марксистської філософії випадає найголовніша ланка — людина, оскільки, мовляв, предметом свого дослідження вона робить закони розвитку природи, суспільства й мислення, а не людину з її ідеалами, потребами, прагненнями.

Але це, звичайно, не так. Тільки виходячи з розуміння сутності людини та її місця серед інших явищ дійсності, визначення

її суспільного ідеалу і розглядаються всі проблеми марксистської філософії.

З другого боку, розробка проблем особи, визначення її місця і значення в історичному процесі неможливі поза єдністю з теорією моралі. Не можна зрозуміти сутність і призначення людини, не звертаючись до моральної сфери. Немає етики без людини! Тільки враховуючи активну, перетворюючу діяльність людини — суб'єкта суспільних відносин, можна охопити сферу моральності у всій її сукупності й складності. Доведення аналізу моральної сфери до «рівня людини» відкриває широкий простір для наукового обґрунтування життєвої платформи людини, практики комуністичного будівництва.

Таким чином, етика всією суттю свого предмета, всією проблематикою свого дослідження, усім своїм соціальним призначенням інтегрована в марксистсько-ленінську філософію, у вирішення її основного питання, що є визначником, критерієм філософського знання.

Щодо другого аргументу, то слід враховувати, що найбільш загальний характер законів суспільного розвитку не можна розглядати поза вирішенням основного питання філософії. Ці закони — суть вираження діалектико-матеріалістичного розв'язання основного питання філософії. Неспроможність першого доводу логічно приводить до неспроможності і другого.

Розглядаючи відношення моральної свідомості до буття, етична теорія ніби замикає коло проблем, що концентруються в основному питанні філософії. Наукове обґрунтування теорії моралі неможливе поза діалектико-матеріалістичним аналізом дійсності. Етика була, є і залишається філософським знанням.

На закінчення — кілька зауважень щодо характеру визначення етичного аспекту основного питання філософії.

Незважаючи на існуючі відмінності у визначеннях етичного аспекту основного питання філософії («відношення моральної свідомості до буття у вигляді проблеми вільного усвідомлення об'єктивної значущості людського життя» — П. М. Егідес; «відношення свободи до об'єктивних законів історії» — А. Л. Хайкін; «співвідношення суспільних та індивідуальних інтересів з тією чи іншою інтерпретацією добра і зла» — Л. М. Архангельський), в них можна побачити єдність в головному: основне питання філософії в етиці — це відношення моральної свідомості до буття.

Це — найбільш загальне визначення, і цілком природно, що всі останні — його конкретизація.

На нашу думку, немає рації у формулюванні основного питання філософії в етиці включати всі його сторони і моменти. Така деталізація етичного аспекту основного питання філософії неминує призводити до його обмеження і звуження.

Для визначення філософського характеру етики цілком достатнім, на нашу думку, є визнання положення про те, що етика вирішує основне питання філософії, суть якого — відношення моральної свідомості до буття.

ЛІТЕРАТУРА

1. В. І. Ленін. Твори, т. 38.
2. Л. М. Архангельский. О философском характере марксистской этики и ее структуре... «Философские науки», 1970, № 1.
3. С. Ангелов. Етиката като наука. София, 1970.
4. Г. Д. Бандзеладзе. Опыт изложения системы марксистской этики. Тбилиси, 1963.
5. А. Вербин, А. Фурман. Место исторического материализма в системе наук, Изд-во МГУ, 1963.
6. М. С. Даниелян. Некоторые вопросы марксистско-ленинской этики. Ереван, 1962.
7. П. М. Эгидес. Основной вопрос этики как философской науки. «Актуальные проблемы марксистской этики». Тбилиси, 1967.
8. А. Ильев. Этика, София, 1956.
9. Г. Г. Караваев, Т. Ш. Шарипов. Исторический материализм и общественные науки. Ташкент, 1966.
10. В. Колбановский и В. Ефимов. Путаница под видом разработки теории. «Коммунист», 1968, № 4.
11. Лекції з марксистсько-ленінської етики. Під ред. В. І. Войтко. К., 1962.
12. Т. И. Ойзерман. Проблемы историко-философской науки. М., 1969.
13. И. Попелова. Этика, М., 1965.
14. Ф. А. Селиванов. Этика. Очерки. Изд-во Томск. ун-та, 1961.
15. Л. Н. Суворов. Введение в марксистско-ленинскую философию. М., 1969.
16. А. Уледов. Структура общественного сознания. М., 1968.
17. С. С. Уткин. Марксистско-ленинская этика. К., 1965.
18. В. М. Чернокозова, І. І. Чернокозов. Основи марксистсько-ленінської етики. К., 1968.
19. А. Ф. Шишкин. Основы марксистской этики. М., 1961.
20. Hersen T. Sociologie si etica. Bucuresti, 1968.
21. Nenes Leben — nene Menschen.

ЦІННІСНА ОРІЄНТАЦІЯ ОСОБИ В СФЕРІ МОРАЛЬНИХ ВЗАЄМОВІДНОСИН У ВИРОБНИЧОМУ КОЛЕКТИВІ

В. І. Снівак

За останні роки в радянській і зарубіжній літературі з питань філософії, психології та етики значно зріс інтерес до проблеми дослідження моральних цінностей [див. 5, 6, 11, 13, 12, 14, 13, 15, 16, 18, 20], а також ціннісної орієнтації особи [див. 4, 7, 9]. Здійснюються спроби розробити конкретні заходи вимірювання таких складних феноменів, як соціальна настанова і ціннісна орієнтація, що сприяють проникненню в світ духовного становлення особи [8]. І все ж проблема формування ціннісної орієнтації в сфері моральних взаємовідносин ще глибоко

не досліджена. У зазначених вище роботах аналіз механізму формування ціннісної орієнтації в згадуваній сфері проводиться лише у зв'язку з вирішенням інших проблем. Це — наслідок не зовсім чіткого уявлення про співвідношення ціннісної орієнтації і моральних цінностей, які ще часто аналізуються у відриві один від одного.

Виняток — конкретно-соціологічний аналіз ціннісної орієнтації в сфері праці, зроблений лєнінградськими соціологами [див. 7; 9; 19]. Хоч у цих дослідженнях спеціально не виділяється моральний ціннісний аспект праці, а зроблено наголос на ставленні до праці як до процесу, зумовленого функціональним її змістом і особливостями окремого робітника, зайнятого у промисловості, все ж теоретичні й практичні висновки, методику і техніку емпіричного матеріалу повністю може бути використана для дослідження ціннісної орієнтації в галузі моральних взаємовідносин у робітничому колективі.

Ми вважаємо, що аналіз формування ціннісної орієнтації в моральних стосунках є тим необхідним ланцюгом, що пов'язує проблеми співвідношення ціннісної орієнтації і моральних цінностей. Ця проблема має величезне методологічне значення, яке визначає напрямом, зміст конкретно-соціологічного аналізу в умовах конкретного соціального середовища. Аналіз емпіричних даних дозволяє уявити реальне ставлення особи до тих чи інших моральних цінностей, прийнятих у суспільстві, виявити тенденцію зміни цих взаємин залежно від впливу об'єктивних та суб'єктивних факторів, діючих в цих обставинах. Нарешті, це має велике практичне значення в умовах здійснення нової економічної реформи, що значно підвищила значення моральних рис радянського трудівника.

Останнім часом все частіше в науковій літературі вживається поняття моральної цінності, в зміст якого часто вкладається різне значення. Тому зупинимося на визначенні цього поняття.

У життєдіяльності особи існує деяка відносно стійка група цінностей, що виступає як сукупність норм та ідеалів, прийнятих у даній соціальній системі і загальних для неї, а також як сукупність цінностей у більш вузькому розумінні, тобто цінностей, які визначають загальну орієнтацію особи, що виступають в цьому розумінні головним компонентом її структури. Група цінностей, ціннісний інваріант [3, 108] цієї соціальної системи реалізується через визначену систему різних варіантів, тобто особистих систем, діючих у суспільних підсистемах, що виявляється в різних ціннісних орієнтаціях окремих осіб і соціальних груп. Цінності виступають в життєдіяльності особи тим орієнтиром, за допомогою якого вона погоджує свої думки і вчинки з реальною дійсністю. Марксизму чуже гіпостазування цінностей, характерне для буржуазної аксіології, як уявлення про ідеали, імперативи, незалежні від розвитку суспільства. Марксистське розуміння цін-

ностей пов'язане з особливостями задоволення людських потреб у процесі трудової і громадської діяльності. Цінності — це та частина об'єктивної реальності, яку люди пізнають і практично використовують у своїх потребах та інтересах. Цінність є результатом відношення між людиною, її потребами і оточуючим світом, що має об'єктивно позитивне значення для задоволення потреб особи. В даному разі ми поділяємо точку зору В. П. Тугаринова [16, 9], А. Ф. Шишкіна і К. А. Шварцман [20, 16], які визначають цінність через поняття блага, позитивну значущість, достойність.

Необхідно зазначити, що не оцінка робить оцінюване благом чи цінністю, вона лише виявляє цінність по відношенню до запитів суб'єкта. Цінність як єдність об'єктивного і суб'єктивного завжди об'єктивна за своєю природою, вона не залежить від оцінки, в той час коли оцінка — явище суб'єктивне. Об'єктивним критерієм цінності завжди виступає об'єктивна закономірність прогресивного розвитку суспільства, що зумовлене складністю цього розвитку, складові частини якого можуть знаходитися у невідповідності між собою або у визначеній суперечності. Питання про цінність у кожному конкретному випадку вимагає суворого обліку потреб конкретної системи явищ та їх співвідношення із загальними потребами об'єктивного соціального прогресу.

У цьому напрямку практичного засвоєння дійсності виникає відношення — ставлення, яке обумовлює зв'язок суб'єкта і об'єкта, що завершується оцінкою суб'єкта. Але цінність не завжди може бути усвідомлена. Ту суб'єктивно-оцінювальну частину ціннісного ставлення, що прийнята особою як мета і визначає її життєдіяльність, можна характеризувати як ціннісну орієнтацію.

Виділення цінностей не має універсального значення. Воно потребує у кожному випадку з'ясування співвідношення даної системи із загальними потребами прогресивного розвитку суспільства. Це положення має цілком пряме відношення і до моральних цінностей, що висловлюють специфіку моральних взаємовідносин у суспільстві та разом з тим є вимогами, які регулюють поведінку особи, соціальної групи, класу по відношенню до суспільства. Моральні цінності, пов'язані з моральною оцінкою (джерелом є моральні норми, ідеали) вчинку людини, являють собою оціночно-нормативний механізм регулювання моральних стосунків. Моральні цінності, як один з видів соціальних цінностей, мають свою специфіку. Їх не можна звести до якогось визначеного об'єкта чи до набору якостей, властивостей природи, корисності бути благом. Значення моральних цінностей набуває все те, що втягується у сферу оцінки і мотивації. Це сфери діяльності (праця, наука, політика, мистецтво), елементи

моралі (норми, принципи, ідеали), набір «змістовних регуляторів людської поведінки» [2, 129] в їхньому нерозривному зв'язку з конкретною життєвою метою, духовними інтересами. Моральні цінності відображають і практику моральних взаємовідносин і мають характер вимогливості, тобто виступають стимулом до звершення вчинку. Звідси вони можуть бути як практичні, нормативні, ідеальні.

Моральні цінності реалізуються в моральних взаємовідносинах тоді, коли вони стають внутрішньою програмою діяльності особи. Для реалізації суспільних цінностей великого значення набуває проблема відбору їх особою. Складність діалектичного взаємозв'язку між об'єктивним змістом і суб'єктивним виявленням моральної дії полягає в тому, що об'єктивна обумовленість моральної поведінки, перш ніж виявитися в реальній дії суб'єкта, повинна пройти численні опосередкування. Вона виникає як результат глибокого засвоєння та прийняття особою тієї чи іншої цінності як життєвих орієнтирів.

Особливого значення у регулюванні моральної поведінки особи набуває ціннісна орієнтація — відносно стійке, соціально обумовлене, вибіркоче ставлення особи до цінностей матеріальних чи духовних як до об'єктів, що визначають її ціленаправлену життєдіяльність. Проблема ціннісної орієнтації багатьма авторами тісно пов'язується з поняттям психологічної настанови [4, 53, 7, 199]. Ми таке становище вважаємо неправомірним. Настанова — складний феномен, що може виступати як психологічна і соціальна. Соціальна настанова — явище, формування якого проходить на рівні суб'єкта індивіда, особи. Це вищий тип психологічної настанови, утворення якої пов'язане не лише з фізіологічними властивостями особи, але і з особливостями соціальних умов, соціального середовища, що включає три основні фактори: соціальну потребу, соціальну ситуацію, соціальне вичікування [12, 267]. Соціальна настанова — це готовність індивіда свідомо реагувати властивим йому чином на об'єкти. Для цієї свідомої загальноустановчої залежності характерним є поняття «прийняття — неприйняття», що обумовлюється конкретною поведінкою особи, її динамічним і організуючим станом, у формуванні якого в ролі одного з факторів може виступати фіксований «Атіюд» [12, 267].

На основі соціальної настанови виникає соціальна орієнтація — вибір особою своєї поведінки в досягненні мети і засобів, діяльності, виходячи з її потреб, інтересів. Коло соціальної орієнтації залежить від сфери діяльності особи, вона може бути професійною, соціально-політичною, моральною. Моральна орієнтація ґрунтується на вихованні у членів суспільства моральних принципів, що стають їхнім особистим переконанням і нормою поведінки. Особливого значення в регулюванні поведінки особи набуває ціннісна орієнтація як вищий тип орієнтації.

що свідчить про стійкість усвідомленої спрямованості домінуючих інтересів особи. Ціннісна орієнтація і соціальна настанова, хоч і тісно пов'язані між собою, але розрізняються. Якщо настанова — це стан готовності до дії, яка не завжди ще чітко висловлює визначені інтереси особи, то ціннісна орієнтація — це той стержень, який визначає життєву позицію людини. У процесі ціннісної орієнтації проходить засвоєння, вибір людиною тих чи інших моральних цінностей як мети, що визначає її діяльність і характер вчинків. Дії людини набувають значення морального вчинку під впливом двох факторів: по-перше, через ціннісну орієнтацію, що включає мотивацію, тобто суб'єктивне обґрунтування мети у формі моральних категорій, по-друге, через об'єктивоване в них моральне ставлення. Отже, вчинок людини має внутрішню сторону (мотив) і зовнішню — практичну, конкретну дію, що знаходяться між собою в тісному діалектичному взаємозв'язку.

У відповідності з темою нашого дослідження проаналізуємо, як ціннісна орієнтація у сфері трудової діяльності впливає на формування моральних відносин у виробничому колективі.

У загальному розумінні «відношення до праці» переплітаються економічна, політична, правова, моральна та інші сторони, в яких відображаються реальні взаємодії особи з суспільством, колективом та іншими людьми. У ньому фіксується оціночний зміст ставлення особи до своєї праці, що являє собою важливий момент багатогранного відношення людини до праці.

Разом з тим, ставлення до праці, що ґрунтується на добровільному додержанні моральних вимог суспільства, колективу, на свідомому прагненні принести своєю працею користь суспільству, самооцінці своєї праці, тобто таке відношення, яке, за висловом В. І. Леніна, переходить у звичку «працювати на загальну користь і за свідомим (що перейшло у звичку) ставленням до необхідності праці на загальну користь», [1, 469], являє собою найвищу моральну цінність.

У нашому дослідженні мотиви, що визначають відношення особи до праці, умовно можна розподілити на три групи: **ідейно-моральні**, пов'язані з почуттям колективізму, товариства, взаємодопомоги; **змістовні**, викликає почуття задоволення працею як творчим процесом, та **корисливі**, пов'язані з особистими прагненнями пересування по службі, з орієнтацією на заробіток.

Результати ставлення робітників до праці і до колективу, здобуті шляхом конкретно-соціологічних досліджень по п'яти цехах Харківського електромеханічного заводу [див. 17] (М — 3, М — 5, М — 1; А — 1, А — 7), розташувались в такій послідовності (табл. 1).

Про ідейно-моральну орієнтацію особи, яка міститься в основі її відношення до трудової діяльності, свідчать такі моти-

Таблиця 1

№ п.п.	Що спонукає Вас сумлінно працювати?	% відповідей
1	Розуміння важливості роботи	28,0
2	Бажання більше заробити	18,5
3	Відповідальність перед колективом	13,0
4	Робітнича гордість, бажання стати майстром	12,3
5	Прагнення поліпшити своє службове становище	2,3
6	Бажання підвищити авторитет колективу	4,0
7	Боязнь втратити своє робоче місце	1,6
8	Працюю сумлінно, тому що мені дали цю роботу «і зобов'язали її виконати»	20,3

ви: розуміння важливості роботи, що виконується (28%), відповідальність перед колективом (13%), робітнича гордість (12,3%), сумлінне ставлення до праці (20,3%).

Про орієнтацію на егоїстичну, корисливу діяльність свідчать такі мотиви: прагнення поліпшити своє службове становище, острах втратити робоче місце.

Відповіді свідчать про те, що для більшості опитаних характерними є високі моральні спонукання, що визначають їх ставлення до праці і лише невелика кількість (3,9%) керується корисливими цілями. Значна частина робітників ще не протиставить працю її оплаті. В мотиві «бажання більше заробити» знаходить відображення у свідомості трудящих принцип матеріальної заінтересованості, що не суперечить принципу соціалістичного господарювання.

Ставлення до праці обумовлене не тільки мотивами трудової діяльності, але й оцінкою робітниками різних моментів виробничого і соціального життя своїх колективів. Аналіз відповідей дозволив вивести такі індекси задоволення працею (табл. 2):

Таблиця 2

№ п.п.	Чим задоволений робітник?	Індекс задоволення
1	Роботою в цілому	+ 0,46
2	Заробітком	+ 0,28
3	Ставленням до колективу	+ 0,70
4	Ставленням до керівників	+ 0,47
5	Стосунками з підлеглими	+ 0,68
6	Умовами праці	- 0,16
7	Характером праці	+ 0,35
8	Організацією праці	+ 0,05
9	Турботою про інтереси робітників	- 0,05
10	Можливістю підвищення кваліфікації	- 0,05
11	Можливістю підвищення по службі	+ 0,03
12	Оцінкою праці	+ 0,46

Як бачимо, домінуюче становище займає ціннісна орієнтація на працю (+0,46), що свідчить про те, що формування комуністичного ставлення до праці радянського трудівника сповнене глибоким моральним змістом і за своєю суттю є процесом повного засвоєння ним праці моральної цінності. Орієнтація робітників на працю як на основну моральну цінність в ієрархії соціальних цінностей, що формує у них уявлення про мету, зміст і значення праці для суспільства, знаходить своє втілення в моральних стосунках між членами виробничого колективу, що характеризуються відносинами дружби, згуртованості, поваги. Про це свідчить високий індекс задоволення робітників стосунками в колективі (+0,70; +0,68; +0,47).

На прикладі досліджень внутрішніх взаємовідносин в чотирьох бригадах Харківського тракторного заводу ми переконалися, що ціннісна орієнтація на працю, що сприяє розвитку трудової активності членів колективу (участь бригад в оглядах, передових починаннях, раціоналізації і винахідництві), безпосередньо впливає на загальний моральний стан колективу, сприяє розвитку і зміцненню в ньому особистих контактів, згуртуванню колективу в цілому. Таке ставлення до праці переростає в моральні норми життя членів усього колективу.

У процесі дослідження нами було виявлено чотири рівні моральних відносин у виробничому колективі. Аналіз емпіричного матеріалу показав, що ціннісна орієнтація трудівників на ініціативне, творче ставлення до праці пов'язана з рівнем моральних стосунків у колективі (табл. 3). Вона завжди вища там, де ці стосунки відзначаються атмосферою дружби, колективізму, взаємного довір'я.

Таблиця 3

Рівні	Участь у починаннях, %	Участь в оглядах, %	Участь у раціоналізаторстві та винахідництві, %
I	82	100	63
II	55,5	100	55
III	45	89	11
IV	38	88	25

На запитання «Що сприяло тому, що Ви залучилися до раціоналізації та винахідництва?» 55% робітників бригади I рівня відповіли: «Бажання допомогти колективу»; 27% — тому, що ця робота приносить моральне задоволення; в бригаді IV рівня лише 12% робітників беруть участь у раціоналізаторстві й винахідництві, мотивуючи це бажанням сприяти успіху колективу, решта — тому, що одержує матеріальну винагороду або ж з примусу майстра чи бригадира.

Ділові й неформальні моральні стосунки знаходяться у тісній залежності і мають вирішальний вплив на загальний стан вну-

тріколективних стосунків. Так, у зазначеній нами бригаді ціннісна орієнтація на трудову активність тісно пов'язана із станом моральних взаємовідносин її членів. 45% опитаних говорять про потребу в постійному спілкуванні з членами колективу, в тому числі: при труднощах в роботі — 45%, при сімейних незгодах — 33%, під впливом настрою — 33%. Більшість з них знають життєві плани один одного. Основними факторами, які зв'язують членів колективу і сприяють їх зближенню, більшість опитаних відзначили сумісну працю в одному колективі (I—02%, II—88%, III—33%).

Хороші взаємовідносини, що склалися у процесі роботи, поширюються і на сферу їх праці. Нами виявлено прямий вплив рівня взаємовідносин згуртованості на розвиток моральних стосунків у сфері навчання, колективного відпочинку.

Високий рівень моральних взаємовідносин колективу, в свою чергу, впливає на ставлення робітників до праці, на формування у них під впливом групових норм моральної поведінки, високої громадської свідомості. Групові принципи моральної поведінки є могутнім засобом регулювання стосунків людей, одним з важливих принципів, що сприяє поєднанню громадських та особистих інтересів.

ЛІТЕРАТУРА

1. В. І. Ленін. Твори, т. 30.
2. Л. И. Архангельский. Курс лекций по марксистской этике, I, св., 1969.
3. И. В. Блауберг и Э. Г. Юдин. Системный подход в социальных исследованиях. «Вопросы философии», 1967, № 9.
4. В. В. Водзинская. Понятие установки, отношения и ценностной ориентации в социологическом исследовании. «Философские науки», 1968, № 2.
5. В. О. Василенко. Цінність і оцінка, К., 1964.
6. О. Г. Дробницкий. Мир оживших предметов (проблема ценности и марксистская философия). Политиздат, М., 1967.
7. А. Г. Здравомыслов и В. А. Ядов. Отношение к труду и ценностные ориентации личности. Социология в СССР. «Мысль», М., 1965.
8. В. С. Комаровский. Некоторые проблемы теории и опыт конкретного исследования социальных установок. Автореф. канд. диссерт. М., 1969.
9. Личность и ее ценностные ориентации. Информационный бюллетень № 4 (19). Серия: материалы и сообщения. Вып. 1, М., 1969.
10. Методика и техника статистической обработки первичной социологической информации. М., 1968.
11. Моральные ценности советского человека. Сб. ст., Л., 1968
12. Ш. Надирашвили. Особенности закономерностей действия установки на различных уровнях психической активности. Тезисы II Международного colloquiuma по социальной психологии. Тбилиси, 1970.
13. В. О. Ольшанский. Личность и социальные ценности. Социология в СССР, т. 1, М., 1965.
14. И. Попелова. Этика. «Прогресс», 1965.
15. Слаников Иван. Коммунизмът и нравствените ценности. София. Изд-во на Болг. ком. партия, 1968.

16. В. П. Тугаринов. Теория ценностей в марксизме. Л., Изд-во ЛГУ, 1968.

17. Поточний архів соціологічної лабораторії ХДУ, 1969—1970 рр.

18. Л. П. Федосова. К постановке проблемы моральных ценностей. «Проблемы философии», М., 1968, стр. 186—203.

19. Человек и его работа. Социологическое исследование. «Мысль», М., 1967, стр. 237.

20. А. Ф. Шишкин, К. А. Шварцман. XX век и моральные ценности человечества. «Мысль», М., 1968.

ПРЕКРАСНЕ ЯК ОЦІНКА І ЦІННІСТЬ

В. С. Манєшин

Часто прекрасне ототожнюють з дійсністю, вважають її властивостями, різними зовнішніми проявами, а процес формування понять про нього обмежують актом відображення. Але прекрасне не може існувати предметно, не є властивістю світу, який ми сприймаємо, мірою, гармонією, симетрією, пропорційністю і т. д., тобто ознаками, які, стаючи об'єктами естетичних відношень, самі потребують оцінки і набувають значення цінностей.

Красиве і некрасиве не в світі, а в поглядах на нього, у ставленні до того, що дано людині у відображенні, в оцінці ступеня відповідності відображеного і пізнаного потреби в насолоді. Краса — не властивість речей, вона існує тільки як людська оцінка того, що сприймаємо.

Свідомість людини взаємодіє з об'єктивною дійсністю і відбиває її, формує поняття про неї. З допомогою відношень відображене пов'язується з потребами і перетворюється в об'єкти оцінок, а потім і в поняття про цінність для людської життєдіяльності. Зміст перших детермінується не залежним від суб'єкта світом, зміст других — психічним життям суб'єкта, спрямованими на ті чи інші об'єкти відношеннями. Поняття про речі за своєю природою і змістом — об'єктивні, про цінності — суб'єктивні; суб'єктивні за змістом і оціночні естетичні поняття, що виступають у значенні не образів, а цінностей.

Поняття про прекрасне не є винятком з цього правила. В них логічно узагальнюється практика естетичних відношень людини до дійсності, досвід позитивних естетичних оцінок того, що дано людині у відображенні, створено її розумом, закріплено в мисленні. Чуттєві сприйняття відбивають предмети у всій різноманітності, розум за допомогою абстрактного мислення перетворює їх в поняття і оцінює, узагальнює однорідні за змістом оцінки.

«Коли... думка людини переходить із чуттєвої області в позачуттєву, — писав І. М. Сеченов, — мова стає необхідністю. Без неї елементи позачуттєвого мислення, позбавлені образу і форми, не могли б фіксуватися у свідомості; вона надає їм об'єктивності, роду реальності... і є через це основною умовою мислення поза-

чуттєвими об'єктами» [2, 497]. У мові узагальнюється і абстрагується не тільки те, що чуттєво сприймається, а й оцінки його. Отже, мова, як і мислення, не якась особлива «чиста» сфера духу; в її словах і сполученнях відбивається життя у всій різноманітності його проявів.

У словах закріплюється поняття про істотні ознаки предметів і явищ чи їх оцінок, образи ж об'єктів пізнавальної та оціночної діяльності представлені досить слабо через численні опосередкування, та й з логічної точки зору вони відіграють незначну роль у смислового значенні слів і процесі мислення.

За Гегелем, мова виражає тільки всезагальне; те ж, що думають, є особливе, окреме і через це не знаходить свого вираження у мовних формах. Ще більше відриває мову від мислення позитивістська та неопозитивістська філософія. Її представники значення і зміст слів вбачають в описуванні не предметів матеріального світу і оціночної діяльності, а безпосередньо даних відчуттів людини; заперечують, що слово як «знак має якість значення чи щось означає» [6, 5]. Мова, твердять неопозитивісти, не здатна виразити людську думку, закріпити результати пізнання та оцінок, стати знаряддям мислення.

Насправді ж слова зберігають зв'язок з чутливими зовнішніми і внутрішніми подразненнями і опосередковують їх, вибірково узагальнюючи найбільш істотне, перетворюють його в сигнали відносно явищ зовнішнього світу незалежно від того, здійснюється внутрішня робота мислення чи ця робота зовні проявляється у вигляді звукової мови. Формування абстрактних понять є одночасно і становленням логічної будови мислення, матеріальна оболонка якого — мова. Без неї, без матеріального звукового оформлення, неможливі абстракції, а без абстракцій немає ні понять, ні суджень, ні ідей.

Краса — оцінка, оцінки ж, як і сприйняття, в процесі мислення об'єднуються в описувані словами або групою слів абстрактні поняття про цінності. Ось чому, коли краса як оцінка є конкретним проявом естетичних відношень людини до дійсності, то краса як цінність — абстракція, логічне вираження практики конкретних естетичних оцінок і еквівалент для її наступних результатів, одержуваних рівною мірою при безпосередніх контактах з предметами, явищами або їх назвами, словами. Поняття про прекрасне узагальнюють досвід задоволення внаслідок зовнішніх впливів потреби у насолоді, синтезують естетичні оцінки та емоційні стани, що супроводжують їх, за характерною ознакою. Його назва перетворює красу — цінність у безпосередню дійсність думки і забезпечує за поняттями про неї право на участь у логічній будові мислення, що здійснюється за допомогою мови.

Прекрасне як поняття є сукупність вимог, вироблених свідомістю людини, її розумом, до предметів і явищ з точки зору відповідності потреби в насолоді чи естетичній потребі, здатності

збуджувати емоціональні хвилювання, які задовольняють її. Прекрасне, красиве те, що подобається, дає насолоду, викликає у суб'єкта захоплення, радість та інші аналогічні емоційні стани. Вони виникають під впливом об'єктів естетичних відношень, речей, явищ чи процесів дійсності, але які речі, явища, процеси подобаються, дають насолоду, оцінюються як прекрасне чи потворне, залежить від конкретних умов життєдіяльності, рівня знань, виховання, особливостей психіки, правил і норм, що діють в даному людському колективі. Біологічна природа робить можливими естетичні відношення, суспільно-історична практика забезпечує перехід цієї можливості в дійсність.

Прекрасне, краса не існує і не може існувати незалежно від реального світу, від предметів і явищ, котрі, відбившись у свідомості людини, співвідносяться з потребою у насолоді й оцінюються. Позитивні оцінки становлять зміст понять про прекрасне, негативні об'єднуються в антипод прекрасного — поняття про потворне.

Людина завжди прагне утримати те, що дає насолоду, викликає певні, в даному випадку позитивні, емоційні хвилювання і відкидає все, пов'язане з протилежною тенденцією, з тим, що суперечить насолоді, породжує стан горя, туги, відрази. Отже, потворне або некрасиве слід розглядати як поняття, протилежне за своїм змістом прекрасному та існуюче з ним у діалектичній єдності. Поняття про прекрасне і поняття про потворне взаємовиключають одне одного і разом з тим взаємопов'язані між собою: без потворного немає прекрасного і навпаки. Зміни в процесі їх історичного розвитку не в змозі подолати ні взаємопереходу оцінки одного і того ж суб'єкта, що в одних умовах виступає як прекрасне, в інших — як потворне, ні єдності між ними як єдності протилежностей.

Естетичні відношення людини до дійсності, як і пізнання її, мають своїм об'єктом зовнішні сторони, форму і недоступну для почуттів суть, внутрішні зв'язки, зміст предметів і явищ. Тільки як виняток, коли форма і зміст з якихось причин відриваються одне від одного і на деякий час набувають відносно самостійного значення, вони обмежуються однією з сторін. Краса, що є наслідком естетичних відношень, відповідає такій діалектиці форми і змісту, повторює її і може бути оцінкою і форми і змісту окремо, якщо вони відриваються одне від одного в процесі мислення. Найчастіше ж форму і зміст не можна роз'єднати, значить, не можна красу поділяти на формальну і змістовну, пов'язувати першу з зовнішніми сторонами предметів і явищ, а другу відривати від проявів, які доповнюють зміст, бо

Есть тонкие властительные связи
Меж контуром и запахом цветка.
Так бриллиант невидим нам, пока
Под гранями не оживет в алмазе [3, 61].

Суб'єктивні поняття про прекрасне не тотожні об'єктивній істині не тільки за своєю природою, а й за змістом. Істина складається в умовах відображення об'єктивної реальності і містить не залежні від суб'єкта знання про неї, що збігаються з відображуваними предметами і явищами, їх властивостями, якостями, зв'язками, законами розвитку. Як процес, істина — безконечне поглиблення знань про світ, рух від неповного і приблизного знання до знання вичерпного і абсолютно достовірного, вільного від різних суб'єктивних нашарувань. Поняття ж про прекрасне виникають внаслідок оціночної, а не відображувальної діяльності, залежать від суб'єкта, рівня розвитку його потреби в насолоді і тих відношень до об'єктів в їх ідеальній, відображеній або породженій свідомістю формі, що складаються на її основі. Істина сама є об'єктом естетичних відношень і в цій своїй якості не може стояти в одному ряду з поняттям про прекрасне, а останнє не може визначатись як істина, навіть особливої якості, як наслідок відбиття у свідомості об'єктивних властивостей, закономірностей самої дійсності.

Краса — не істина, це — цінність, котра означає співвідношення істини з естетичною потребою і як цінність вона, подібно до інших оціночних естетичних понять, супроводить істину протягом її безперервного руху від незнання до знання, причому супроводить в ролі активного компонента, котрий з допомогою емоційних хвилювань спонукає суб'єкт досягти наступного, вищого рівня знань. Істина, таким чином, не є тільки наукова цінність, вона і цінність естетична. Краса ж — тільки цінність і не може бути істиною, хоч перебуває з нею у тісному взаємозв'язку: естетична насолода забезпечує активність і цілеспрямованість пошуку, мобілізує на нього всі сили організму і тим самим сприяє поглибленню знань про оточуючий світ, розширенню розумового кругозору людини, її вдосконаленню.

У такому ж співвідношенні з поняттями про прекрасне перебуває і вся практична діяльність людини, зокрема створення необхідних для неї матеріальних і духовних благ. Людину задовольняють не тільки наслідки практичної діяльності, а й сам процес, що породжує приємні емоції, які на вищому рівні перетворюються в насолоду. Корисне виявляється приємним, а при наявності естетичної потреби співвідноситься також з поняттям про прекрасне, оцінюється як прекрасне, краса є естетичною цінністю і тому через відповідні емоційні хвилювання спонукає до нової діяльності, до активнішого впливу на навколишню дійсність.

Корисне, приємне і прекрасне взаємопов'язані і невіддільні одне від одного так само, як взаємопов'язані і невіддільні в життєвому досвіді особистості, в її діяльності, спрямованій на перетворення і пізнання світу, утилітарні і духовні інтереси. Ціннісний аспект, ціннісна природа цих гранично широких понять

зближує їх, але не настільки, щоб вони стали тотожними, бо породжують їх, хоч багато в чому подібні, але не тотожні за своїм значенням потреби.

Поняття корисності і шкідливості — історично перші оціночні категорії, котрі склалися в процесі узагальнення багатого, мільярди разів повторюваного досвіду людей щодо оцінки предметів і явищ природи — продуктів власної діяльності, суспільних відносин і проявів свого внутрішнього світу. З розвитком пізнання і практики ці поняття ускладнювались, на їх основі утворювались загальніші за своїм значенням поняття добра і зла та специфічні, пов'язані лише з тією чи іншою діяльністю людини, наприклад поняття справедливості в моралі, поняття прекрасного в естетичних відношеннях, поняття приємного для позначення стану втіхи, що виникає при задоволенні потреб.

Поняття корисності і протилежне йому поняття шкідливості, як первинні оціночні поняття, вказують на ступінь задоволення життєво важливих потреб людини і завжди супроводжуються спочатку елементарними емоціями у вигляді приємних чи неприємних станів, а при наявності потреби в насолоді і складнішими, що діють на відповідному оціночним естетичним поняттям рівні. Корисне як оцінка об'єкта виявляється, таким чином, необхідною умовою для його оцінки як прекрасного, хоч і не збігається з нею.

«У нас немає інших засобів судити про позитивне й недоліки, досконалість й недосконалість речей та істот, крім відчуттів приємних і неприємних», — писав М. Я. Грот [4, 2]. Основу приємного становить не насолода як наслідок вищого аналізу і синтезу тих психічних функцій, які характеризує стан радості, захоплення, благоговіння, любові, а втіха, одержувана людиною при задоволенні різних потреб. Такий стан звичайно спостерігається після порівняно елементарних емоційних реакцій на процеси, що відбуваються в організмі, причому такі реакції не досить усвідомлюються і не підкріплюються ні емоційним досвідом особистості, ні її думками та міркуваннями.

У плані історичному виникнення уявлень і понять про приємне є початковою стадією формування потреби в насолоді, коли вона могла розглядатися тільки як потреба у втісі, однаковою мірою властива і людині і вищим тваринам. Людський розум ускладнив потім ці уявлення та поняття, зробив їх більш усвідомленими і виробив на їх основі цілу систему взаємопов'язаних оціночних естетичних категорій, зберігши приємне і неприємне вихідним пунктом і обов'язковою умовою становлення і розвитку.

Поняття про корисне, приємне, прекрасне виникають із сукупності єдиних психічних актів і ставлень до світу, його оцінок, що попереджують процес задоволення, є важливими для підтримання матеріальних і духовних потреб і виключають стан байдужості. «Вважати стан байдужості, — зазначав у свій час

М. Грот, — особливою фазою у розвитку почуття навряд чи правильно. Говорити ж про особливе «почуття байдужості» — просто нісенітниця, бо в цьому поєднанні понять вже є внутрішня суперечність: почуття тим і відрізняються від відчуттів, що останні за об'єктивним характером своїм байдужі у самій своїй природі, перші ж, навпаки, є продуктом перетворення «байдужих відчуттів» у «різні» для нас (а саме протилежні) стани свідомості, залежно від результатів, до яких приведе суб'єктивна оцінка відчуттів. Звичайно, можна заперечити, адже сама ця суб'єктивна оцінка може привести все-таки і до негативних результатів, тобто може не повести до утворення ні задоволення, ні страждання, але тоді продуктом її буде не почуття тієї чи іншої категорії, а відсутність всякого почуття. Такий випадок, коли він і можливий, що викликає все-таки великий сумнів, звичайно слід було б вважати паталогічним, бо при абсолютній відсутності будь-якого, хоч би й слабого, відчуття неможлива поява прагнення, тобто взагалі немислимий дальший психічний оборот» [5, 446].

Відчуття завжди оцінюються, супроводжуються емоціями, і людина виявляється байдужою тільки до того, чого вона з якихось причин не сприймає. Ця байдужість виявляється у відсутності відчуттів, а не в тих оцінках та емоціях, які обов'язково супроводять відчуття і викликають стан втіхи чи незадоволення, насолоди чи страждання, що відповідно позначаються відмінними одне від одного за своїм змістом поняттями про приємне й неприємне, красиве й некрасиве, прекрасне й потворне.

Поняття прекрасного обов'язково передбачає розумову діяльність, здатність до якої властива тільки людині. Ось чому почуття прекрасного мають тільки люди, та й то на порівняно високому ступені розвитку, коли людський розум перетворив тваринну потребу у втісі в потребу в насолоді і сформував потрібні для її вираження комплекси усвідомлених емоцій чи почуттів. Як своєрідні «сплави», вони й з'єднали емоційний досвід особистості і її знання, емоційні реакції і роздуми про ті чи інші об'єкти, її оцінки, емоційні стани і конкретні дії, спрямовані на утримання та посилення того, що дає насолоду, і усунення того, що заважає їй.

Ціннісна природа прекрасного забезпечує рухомість і мінливість його змісту, робить його сприйнятливим до світогляду, до різного роду соціальних інтересів. Поняття і судження про прекрасне завжди орієнтувалися на естетичний ідеал як на сукупність уявлень про таку бажану досконалість навколишньої дійсності, яка б повністю задовольняла потребу в насолоді, відповідала її вимогам, що безперервно зростають, і викликала б найбільш позитивні емоції.

Поняття про красу змінюються від покоління до покоління і навіть протягом життя одного покоління. Розширення і поглиблення знань людини про навколишній світ, корінні зміни в галузі

матеріального виробництва і духовного життя, суспільних відносин, вносять зміни і в потребу в насолоді, перетворюють естетичні відношення і разом з ними і естетичні оцінки.

Не менші зрушення викликають і соціальні, національні та класові інтереси. Спільне життя і діяльність великих груп людей передбачають, крім територіальної спільності, спільність мовну, економічного життя, культури, побуту, звичаїв, психічного складу, що відбивається в естетичних відношеннях взагалі, поняттях про прекрасне і потворне зокрема.

Свій відбиток на цих поняттях залишають соціальні групи, класи — їх естетичні оцінки, естетичні відношення в цілому не можуть не мати класового характеру, не можуть залишатися поза впливом тієї чи іншої суспільної ідеології. Однак не можна й спрощувати національну і класову обумовленість естетичних оцінок, понять про прекрасне та потворне і виключати з них загальнолюдські моменти, підтримувані спілкуванням соціальних груп, класів, націй. Слід враховувати і можливу, здійснювану на практиці регламентацію естетичних оцінок і понять про прекрасне і потворне, вироблену нормами і правилами людського співжиття. Прояви індивідуальності в таких випадках обов'язково обмежуються і приносяться у жертву спільним потребам, цілям, смакам, ідеалам, котрі не тільки породжуються умовами спільної життєдіяльності, а й прищеплюються, виховуються у кожного. Виховання, отже, стає функцією всього колективу і реалізує прагнення соціальних груп і класів, які складають колектив.

«... Протилежність матерії і свідомості, — писав В. І. Ленін в «Матеріалізмі і емпіріокритицизмі», — має абсолютне значення тільки в границях дуже обмеженої області: в даному разі виключно в границях основного гносеологічного питання про те, що визнати первинним і що вторинним. За цими границями відносність даного протиставлення безсумнівна» [1, 129]. Активність свідомості, її здатність до самостійної творчості і пов'язана з цим неможливість протиставлення матерії і свідомості за межами основного питання філософії особливо чітко виявляється в естетичних відношеннях людини до дійсності, естетичних поняттях, в тому числі і поняттях про прекрасне. Їх суб'єктивність підтверджує це і свідчить, що закони, за якими формуються і функціонують поняття про прекрасне, слід шукати не в об'єктивній дійсності, а у внутрішньому світі самої людини, що має потреби в насолоді, в її багатому психічному житті.

ЛІТЕРАТУРА

1. В. І. Ленін. Твори, т. 14.
2. И. М. Сеченов. Избранные философские и психологические сочинения. Госполитиздат, М., 1947.
3. В. Я. Брюсов. Стихотворения. «Советский писатель», Л., 1959.
4. Н. Я. Грот. Значение чувства в познании и деятельности человека, М., 1889.

5. Н. Я. Грот. Психология чувствований в ее истории и главных основах. Спб., 1889—1890.

6. Сагпар. Logische Syntax der Sprache. Wien, 1934.

ВРАХУВАННЯ ПРОФІЛЮ ФАКУЛЬТЕТУ У ВИВЧЕННІ ІСТОРИЧНОГО МАТЕРІАЛІЗМУ

М. Г. Беседін, О. М. Степанченко

У здійсненні рішень XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України важливе значення має всебічне поліпшення підготовки спеціалістів вищої кваліфікації для різних галузей народного господарства, культури, освіти і управління в нашій країні.

Управляти господарством по-ленінському, по-комуністичному — значить спиратися на науку. Повсякденно дбаючи про удосконалення загальноосвітньої і вищої школи, партія «... робить усе для того, щоб вони якнайповніше відповідали вимогам комуністичного будівництва і сучасній науково-технічній революції» [2, 53].

Виходячи з настанов XXIV з'їзду КПРС, необхідно домагатися тісного зв'язку суспільних наук з практикою партійної і державної роботи, з вирішенням конкретних завдань комуністичного будівництва. А для цього треба, щоб випускники вищих учбових закладів як майбутні спеціалісти «... наполегливо оволодівали теорією марксизму-ленінізму, знанням законів суспільного розвитку, вміли впевнено орієнтуватись у нових явищах життя, давати їм правильну оцінку і робити правильні практичні висновки» [3, 118].

Це й становить основу піднесення методологічного рівня суспільно-політичної підготовки спеціалістів у вищій школі відповідно до поставлених партією зростаючих вимог.

Одним з компонентів процесу всебічної підготовки радянського спеціаліста в системі вищої освіти, формування в нього наукового світогляду на основі марксизму-ленінізму є методично обґрунтована організація самостійної навчальної роботи студентів, зокрема, по вивченню марксистсько-ленінської філософії.

У цій статті ми обмежуємося деякими питаннями методичної допомоги студентам по оволодінню основними положеннями історичного матеріалізму. Така допомога повинна бути спрямована на створення в студентів насамперед правильного уявлення про загальну теорію історичного матеріалізму і далі за освоєння на цій основі всієї його системи. Ось чому необхідно сконцентрувати увагу студентів на глибокому засвоєнні того принципово нового, що внесене марксизмом-ленінізмом у філософське осмислювання суспільного розвитку і що саме, таким чином, доко-

рінно відрізняє історичний матеріалізм як від усіх домарксистських, так і наступних помилкових чи прямо антимарксистських поглядів і напрямків у поясненні суспільних явищ.

Треба також спрямовувати студента на свідоме розуміння того, як історичний матеріалізм вирішує основне питання філософії стосовно до історії суспільства. Це потрібно для того, щоб розкрити сутність історичного матеріалізму — науки про найбільш загальні закони і рушійні сили суспільного розвитку, чітко визначити коло питань, що досліджуються ним, його категорії і закони. На цих методологічних засадах студент краще і глибше зрозуміє місце і роль історичного матеріалізму в системі марксистсько-ленінської філософії, засвоїть поняття, що характеризують його місце і роль у системі спеціальних наук, його соціальне призначення в дослідженні й використанні закономірностей процесу розвитку соціалізму і переростання його в комунізм, у розробці найбільш актуальних проблем формування людини комуністичної формації, виховання і навчання *«всебічно розвинених і всебічно підготовлених людей»* [1, 30].

Враховуючи при цьому специфіку підготовки студентів за профілем факультету, слід вміло використовувати фактори, що стимулюють самостійне вивчення матеріалу з курсу філософії та сприяють кращому розумінню єдності теоретичних проблем марксистсько-ленінської філософії з практикою комуністичного будівництва.

Для надання допомоги студентам у самостійній роботі по вивченню основних питань історичного матеріалізму використовуються такі форми, як консультації, семінари, участь студентів у філософських гуртках, домашні завдання та ін. Однією з форм навчання студентів-заочників у міжсесійний період є виконання обов'язкової контрольної роботи з курсу історичного матеріалізму.

У цьому зв'язку розглянемо деякі питання вдосконалення тематики і організації виконання таких робіт з урахуванням профілю підготовки за фахом.

Контрольні роботи сприяють більш глибокому вивченню творів класиків марксизму-ленізму, формуванню в студентів умінь і навичок користуватися філософською та іншою науковою літературою, збирати і досліджувати місцеві матеріали, допомагають розвитку мови наукового викладу і логіки філософського мислення.

Виходячи з цього, ми вважаємо, що тематика і плани контрольних робіт мусять відповідати таким вимогам: орієнтувати студента на вивчення актуальних проблем історичного матеріалізму і досліджуваних соціальних явищ у зв'язку з практикою будівництва комуністичного суспільства; розглядати передбачені планом теми питання на основі глибокого вивчення творів класиків марксизму-ленізму і літератури, в якій відображено

сучасний рівень наукових досліджень з певної проблеми; відповідати в якійсь мірі професійним інтересам і фаховій спрямованості студента і спонукати його досліджувати для розкриття певних явищ місцеві матеріали і використовувати у роботі результати дослідження.

У зв'язку з цим виникла необхідність розробки додаткової тематики контрольних робіт з урахуванням профілю факультету і специфіки практичної діяльності студентів. Складаючи таку тематику та методичні поради, ми враховували основні положення і рекомендації збірцевої тематики контрольних робіт, що рекомендована Відділом викладання суспільних наук МВССО СРСР [4] і разом з доповненням її розробили деякі рекомендації та питання організації і методики виконання контрольних робіт.

Ми розробили три види тем контрольних робіт, які разом з основними методичними порадами до їх виконання схвалені кафедрою філософії Харківського державного університету.

До першого виду належать роботи, що потребують вивчення актуальних питань історичного матеріалізму безпосередньо за творами класиків марксизму-ленінізму і викладу певних положень з наведенням прикладів їх дієвості в практиці революційної боротьби і комуністичного будівництва. Це, наприклад, такі теми: «Ленінський аналіз революційного перевороту, здійсненого К. Марксом і Ф. Енгельсом у поглядах на суспільство» (за роботами «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?», «Економічний зміст народництва і критика його в книзі пана Струве», «Три джерела і три складові частини марксизму», «Карл Маркс»); «Питання діалектичного взаємозв'язку базису і надбудови у роботах К. Маркса «До критики політичної економії. Передмова», у листах Ф. Енгельса з історичного матеріалізму і роботі В. І. Леніна «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?»; В. І. Ленін про історичний матеріалізм у книзі «Матеріалізм і емпіріокритицизм».

Для тем цього виду ми називаємо лише згадані першоджерела, вивчення яких необхідне для виконання контрольної роботи, план же її студент складає самостійно і використовує додаткову літературу, список якої подає в роботі. Наведемо приклад.

Студент історичного факультету С. І. Фомін виконував контрольну роботу за другою з названих тем за таким планом:

Вступ, в якому розкрито значення теми і подано коротку характеристику використаної в роботі літератури.

1. Марксистсько-ленінське визначення базису і надбудови в згаданих роботах.

2. Діалектичний взаємозв'язок базису і надбудови: а) визначальна роль економічного базису в створенні й розвитку надбудови; б) активна роль надбудови, її вплив на базис.

Закінчення, в якому студент підкреслив ідейно-теоретичне і практичне значення категорій базису і надбудови.

У кінці роботи студент подав список використаної ним додаткової літератури.

При виконанні теми другого виду контрольних робіт студент повинен вивчити, крім творів класиків марксизму-ленінізму, ще й рекомендовану літературу, в якій відображується сучасний рівень наукових досліджень з проблем історичного матеріалізму, що розглядаються в даній роботі.

До цієї групи робіт поряд з окремими темами, що взяті із згаданої вже взірцевої тематики МВССО СРСР, плани і рекомендовану літературу, яких ми дещо доповнили, входять також розроблені нами теми, наприклад, «Партійність і творчий характер історичного матеріалізму», «Соціалістичний колектив і відповідальність особи» та ін.

У темах першого і другого виду теоретичні положення слід пов'язувати з питаннями практики комуністичного будівництва.

Третій вид контрольних робіт на відміну від попередньої тематики складають теми, особливість яких полягає в тому, що для їх виконання треба обов'язково провести дослідження місцевих матеріалів, передбачене планом теми. У кожній з цих тем перші (одно-два) питання теоретичні, відповідно до яких студенту необхідно вивчити рекомендовані твори класиків марксизму-ленінізму, документи Комуністичної партії Радянського Союзу, іншу наукову та публіцистичну літературу і на цій основі послідовно за планом викладати зміст контрольної роботи. Наступні питання плану, крім викладу теоретичних положень, потребують обов'язкового дослідження і узагальнення місцевого матеріалу.

Студент може дещо змінити рекомендований план теми, коли цього вимагатимуть особливості дослідження місцевих матеріалів, а також доповнити літературу.

У третьому виді контрольних робіт є, наприклад, такі теми: «Сучасна науково-технічна революція і її соціальні наслідки», «Розвиток соціалістичної демократії і підвищення ролі виробничого колективу в нових умовах планування і економічного стимулювання», «Дальший розвиток соціалістичної демократії в період розгорнутого будівництва комунізму (за матеріалами місцевих Рад)», «Комуністична мораль і загальнолюдські норми моралі», «Роль соціалістичної держави і громадськості у моральному формуванні особи», «Інтереси і життєві плани радянської молоді як соціальні проблеми», «Соціалістична культура і естетичне виховання», «Роль естетичного виховання у формуванні свідомості учнів», «Удосконалення форм і методів антирелігійної пропаганди і формування наукового матеріалістичного світогляду шкільної молоді».

У методичних вказівках і на консультаціях ми звертаємо увагу студентів на специфіку згаданих тем і підкреслюємо, що така

тематика особливо пов'язана з фаховим профілем підготовки студента, з його трудовою чи громадською діяльністю, з актуальними питаннями соціального розвитку колективу, підприємства, села та ін.

Наведемо деякі вимоги до виконання теми «Інтереси і життєві плани радянської молоді як соціальні проблеми». План теми орієнтує студента на теоретичне обґрунтування окремих питань цієї проблеми і проведення конкретних досліджень у цій галузі. Від студента вимагається викласти основні положення марксистської соціології, що характеризують поняття інтересу, його значення у формуванні життєвих планів і конкретної діяльності особи, визначити місце професійного інтересу в системі інтересів молоді. Потім студент повинен показати результати свого дослідження життєвих планів молоді, яка одержує середню освіту, охарактеризувати її фахові інтереси, використовуючи при цьому оцінки молоддю привабливості тих чи інших фахів.

План теми передбачає також необхідність аналізу соціальних умов формування життєвих планів і професійних інтересів молоді, вплив інших факторів, особливо мікросередовища на таке формування. Треба, щоб студент дослідив і показав, що саме є визначальним у виборі професії: вплив соціального становища, освіти і професії батьків, їх матеріальної забезпеченості, або вплив школи і позашкільної роботи, сім'ї, товаришів, зустрічей з працівниками народного господарства, науки, культури та ін., вплив масових комунікацій — книг, газет, радіо, кіно та ін.; вплив роздумів самого учня.

Далі студент на основі аналізу за два-три останніх роки повинен показати, як здійснюються життєві плани випускників шкіл або інших середніх учбових закладів.

Ми рекомендуємо студенту висловити свої думки і пропозиції з проблеми, яку він досліджує.

Розробляючи згадану тематику і визначаючи студентові тему роботи, ми зважаємо на те, що деякі студенти за характером своєї діяльності або з інших причин не мають можливості виконати контрольну роботу з безпосереднім дослідженням і використанням місцевих матеріалів.

При визначенні для студента теми контрольної роботи ми враховуємо дані про його трудову діяльність і громадську роботу, інтерес до теми, специфіку практичного досвіду, профіль факультету і у зв'язку з цим визначаємо доцільність завдань по проведенню досліджень для виконання роботи.

Як показує наш досвід, виконання контрольних робіт за згаданою тематикою викликає у студентів інтерес до вивчення питань курсу історичного матеріалізму і дослідження його окремих проблем, особливо якщо при визначенні теми контрольної роботи враховується бажання студента у зв'язку з його трудовою діяльністю або виконанням громадських доручень чи інте-

ресом до певних процесів суспільного розвитку, його фаховою спрямованістю.

Ось деякі приклади впливу дійового інтересу студентів на визначення теми контрольної роботи. Студент історичного факультету В. Неровня, інструктор райкому партії, бажає працювати над темою «Дальший розвиток соціалістичної демократії в період розгорнутого будівництва комунізму», мотивуючи це тим, що за специфікою своєї роботи він займається діяльністю місцевих Рад. Студент цього ж факультету, політпрацівник Радянської Армії О. О. Кореницький, просить дати йому тему «Партійність і творчий характер історичного матеріалізму». А студентки факультету іноземних мов так мотивують вибір ними тем контрольних робіт: учителька середньої школи Н. Б. Всеволожська пише, що вона дуже б хотіла дослідити тему «Інтереси і життєві плани радянської молоді як соціальні проблеми», бо, працюючи з дітьми, вона спостерігає деякі процеси формування радянської людини, рис особи майбутнього; учителька Г. В. Ростовська проводить антирелігійну роботу серед населення і тому хоче обрати тему «Удосконалення форм і методів антирелігійної пропаганди і формування наукового матеріалістичного світогляду учнів». В. М. Клявочкіна, електромонтажниця заводу «Комунар», бажає працювати над темою «Свобода і необхідність», бо «я, — пише вона, — ще до вивчення історичного матеріалізму цікавилася поняттям «свобода», часто дискутуючи з цих питань»; студентка Л. С. Жидеева хоче працювати над темою «Роль естетичного виховання у формуванні свідомості учнів», бо ці питання дуже цікаві, вимагають деякої творчості у пов'язанні, як пише вона, з її професією.

У багатьох контрольних роботах є успішна спроба вивчити і осмислити питання історичного матеріалізму у зв'язку з практикою комуністичного будівництва, в окремих роботах є й елементи наукового дослідження. У ряді робіт, наприклад, досить змістовно подається цікавий конкретний матеріал про розвитку громадських засад в управлінні соціалістичним виробництвом, обґрунтовується визначення місця і ролі громадських і самодіяльних організацій трудящих у цій справі.

Студенти філологічного факультету В. Перерва, А. В. Машкіна досить докладно дослідили роботу тих промадських організацій фенольного заводу на Донеччині, які допомогли цьому колективу домогтися присвоєння звання підприємства комуністичної праці і сприяли його дальшим трудовим успіхам. В. Перерва влучно порівняв це підприємство з однією шахтою тресту «Дзержинськвугілля», на якій не надавали належної уваги підвищенню ролі промадськості, не вишукували додаткові резерви, внаслідок чого вона не змогла втримати високого звання підприємства комуністичної праці.

Студентка цього ж факультету А. А. Киптенко, учителька сільської школи, ґрунтовно дослідила діяльність однієї сільської Ради Красноградського району Харківської області, депутатом якої вона є, і на переконливих прикладах показала зростаючу роль сільських Рад, активізацію їх діяльності і залучення ними широких мас громадськості до вирішення невідкладних завдань господарського і культурного життя села.

Серед робіт на тему «Удосконалення форм і методів антирелігійної пропаганди і формування наукового матеріалістичного світогляду шкільної молоді» є детальні, досить обґрунтовані і цікаві дослідження, конкретний матеріал яких і деякі рекомендації можуть бути використані для вивчення постановки антирелігійної пропаганди, науково-атеїстичного виховання і розповсюдження набутого досвіду в цій галузі ідеологічної роботи.

Практика показала, що необхідно поширити коло питань для конкретної самостійної роботи студентів. Ми вважаємо за необхідне доповнити рекомендовану тематику контрольних робіт, наприклад, такими темами: «Обмеженість домарксистської соціології», «Роль праці у процесі виникнення і розвитку суспільства», «Історичний матеріалізм — єдність теорії і методу», «Особливості виникнення, становлення і розвитку соціалістичного базису», «Взаємодія базису і надбудови в різних формаціях», «Об'єктивні умови і суб'єктивний фактор в історії», «Зростання ролі суб'єктивного фактора в комуністичному будівництві», «Роль марксистсько-ленінської ідеології у побудові комунізму», «Зростання ролі трудящих в управлінні соціалістичним суспільством», «Форми і методи участі трудящих в управлінні і організації виробництвом у соціалістичному суспільстві», «Громадськість і планування соціального розвитку виробничого колективу», «Зростання ролі моральних начал в житті соціалістичного суспільства», «Політична активність мас та ідейно-моральний розвиток особи», «Роль КПРС у вихованні молоді і моральному формуванні особи будівника комунізму», «Марксизм-ленінізм про науково-технічний прогрес», а також ряд тем про основний зміст і роль сучасної науково-технічної революції та її соціальні наслідки в умовах капіталізму і соціалізму, їх вплив на розвиток суспільства.

При розкритті окремих тем контрольних робіт ми рекомендуємо використовувати основні положення з рішень партії останніх років і особливо матеріали XXIV з'їзду КПРС.

Висвітлення нашого досвіду в одному з актуальних питань заочного навчання — поліпшенні організації виконання контрольних робіт з історичного матеріалізму — далеко не повне, та й сам досвід ще треба всебічно перевірити, удосконалити, визначити зв'язок контрольних робіт, результати їх виконання з іншими формами організації учбового процесу в усьому комплексі питань, пов'язаних з підвищенням рівня теоретичних знань у зв'яз-

ку з практикою комуністичного будівництва, з урахуванням профілю факультету та практичної діяльності студентів — майбутніх кваліфікованих спеціалістів.

Широкий і змістовний обмін досвідом і думками з питань теорії і практики науково-методичної організації вивчення філософії, в тому числі й у системі заочного навчання є актуально назрілою потребою. Поліпшення організації самостійної роботи студента в цій галузі відіграє важливу роль у формуванні марксистсько-ленінського світогляду, комуністичної переконаності і має велике значення для всієї справи виховання випускників вищої школи, здатними осмислювати марксистсько-ленінську філософію як невід'ємну складову частину теоретичних основ рішення найскладніших питань революційної боротьби і будівництва комуністичного суспільства. Це сприятиме також формуванню у радянських спеціалістів уміння користуватися набутими знаннями, знаходити на основі марксистсько-ленінської методології правильну лінію поведінки як колективну, так і свою особисту.

ЛІТЕРАТУРА

1. В. І. Ленін. Твори, т. 31.
2. До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези ЦК КПРС. Політвидав України, К., 1970.
3. Л. І. Брежнев. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXIV з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу. Політвидав України, К., 1971.
4. Примерная тематика контрольных работ по марксистско-ленинской философии для заочных высших учебных заведений и заочных отделений вузов. «Мысль», М., 1970.

ДО ДІАЛЕКТИКИ ПОНЯТЬ МНОЖИННОГО І ЄДИНОГО У ГЕГЕЛЯ

В. З. Цехмістро

Добре відомо, що теоретичне мислення привносить в дослідне знання дещо таке — принцип, ідею, чого безпосередньо немає в дослідних фактах, що повинно бути в них розкрито і потім використано в наступних експериментах. Так, намагаючись по-філософськи осмислити сутність наукового пізнання, А. Ейнштейн підкреслює важливість теоретичного моменту в пізнанні: вчений «застигає в беспорядному стані перед одиничними результатами емпіричного дослідження до тих пір, поки не розкриються принципи, які він може зробити основою для дедуктивних побудов» [7, 136]. «Інструментом» відкриття цих принципів є діалектичне мислення.

Своєрідна взаємодоповнюваність емпіричного і логічного

способів пізнання була підмічена Гегелем в діалектиці понять множинного і єдиного. Емпіричні спостереження, за Гегелем, дають тільки «розрізнений матеріал» [2, 82]. Пізнаючи в окремому одиничне, ми тим самим пізнаємо множинне як складове з одиничних елементів. Але разом з тим множинне виступає і як щось одне, єдине. Тому, пізнавши окремо всі елементи, що складають множинне, ми ще не можемо стверджувати, що пізнали множинне з боку його єдності, бо єдине зовсім не зводиться до простої суми складових його елементів. Єдине і «загальне є щось зовсім інше, ніж множина» [2, 82], і бути пізнаним воно може тільки за допомогою абстрактно-логічного мислення. Те, що пізнається емпіричним шляхом, є безпосередньо чуттєвим, але «чуттєве є деяке одиничне і зникаюче, — пише Гегель, — а те, що в ньому постійне, ми пізнаємо шляхом мислення. Природа показує нам нескінченну множину одиничних образів і явищ; ми відчуваємо потребу внести єдність в цю різноманітність і прагнемо пізнати загальне кожного з них» [2, 49]. Інакше кажучи, шляхом раціонального пізнання, якщо воно підкріплено практикою і засноване на ній, усвідомлюється єдине в множині або множина як щось єдине. На відміну від Канта, який вважав, що розум підводить різноманітність чуттєво наочного уявлення під апріорне поняття єдності, Гегель зазначав, що «не суб'єктивна діяльність самосвідомості вносить абсолютну єдність в різноманітність. Навпаки. Ця єдність є саме абсолютне, саме істинне» [2, 89]. Ця абсолютна єдність виступає у Гегеля джерелом і основою буття одиничних речей, що він виразив такою алегорією: «Абсолютне немовби за своєю добротою відпускає від себе одиничності, щоб вони втішалися своїм буттям, і ця сама втіха сама потім жене їх назад в абсолютну єдність» [2, 89].

Коли відкинути ідеалістичну «лузгу» і спробувати матеріалістично пояснити цю думку Гегеля, то можна побачити, що цінним тут є те, що за своїм змістом категорії Гегеля виходять за вузькі межі логіки понять і набувають великого світоглядного значення, бо в них фіксується об'єктивно існуюча єдність у світі і незалежність цього факту від суб'єкта і самого процесу пізнання. Рух, взаємозв'язок та переходи, відзначені Гегелем в поняттях різноманітності і єдності, множинного і єдиного, є відображенням об'єктивного зв'язку та переходів у матеріальному світі, який виступає одночасно множинним і єдиним.

Яскраву ілюстрацію взаємозв'язку та діалектичної взаємобумовленості понять множинного і єдиного Гегель дає при розгляді поняття визначеної кількості, що розпадається на невизначену множину визначених величин. «Кожна з цих визначених величин, як відмінна від інших, утворює деяку єдність, так само як і остання, розглядувана сама по собі, є деяка множина». Отже, будь-яка визначена кількість визначена як *число*, а значить, свій «розвиток» і визначеність будь-яка визначена кількість зна-

ходить «в числі, яке, подібно до свого елемента — одиниці (Eins), містить в собі як свої якісні моменти визначену множину (Anzahl), з боку моменту дискретності, і єдність (Einheit), з боку моменту безперервності» [2, 175]. Тут Гегель висловлює думку, що поняття множини і єдиного не є відокремлене одне від одного, а навпаки, одне вже є в другому і друге не може бути без першого.

Зв'язок множинного і єдиного можна виявити і у відношенні понять кількості і якості. Так, число, за Гегелем, включає в себе два моменти, а саме, воно може виступати як єдине зв'язане ціле множинності і в даному разі воно має назву *екстенсивної* величини, що відповідає на запитання «скільки?». Екстенсивна величина виражає міру сукупності речей або визначену кількість, взяту «із своєю межею, яка є деяке різноманітне в собі самому» [3, 239]. Число може виступати і як *інтенсивна* величина. Буденна свідомість, пише Гегель, розуміє щось не як «відому множину і чисельність матеріальних частин у визначеній кількості простору, а як відомий *ступінь* (Grad) наповнюючої простір *сили* матерії» [3, 245]. Іntenсивний момент числа завжди вимагає запитання «який?». Екстенсивна та інтенсивна величина, зазначає Гегель, являють собою одну й ту саму визначеність кількості і не можуть бути окремо властиві числу, вони тільки відрізняються тим, що «одна має чисельність як всередині її, а друга — як поза нею. Екстенсивна величина переходить в інтенсивну, оскільки її множина сама по собі стискається в одиницю, поза якою виступає множина» [3, 244].

У зв'язку з тим, що екстенсивна величина байдужа до якості, а інтенсивна, навпаки, завжди пов'язана з певною якістю, то саме завдяки наявності в числі моменту екстенсивності та інтенсивності і можливий зв'язок кількісних змін з якісними і множини з єдиним. Подібно до того, як будь-яка кількість є конкретний вираз відношення взаємовизначеності понять множинності і єдності, так і існування множинності і єдності не може бути іншим, як тільки у їх взаємовідношенні. За Гегелем, «відношення є істина всякого існування». Завдяки відношенню «існує не абстрактне, не стоїть само собою, а лише в іншому, але в цьому іншому воно є співвідношенням з собою і відношення є єдність співвідношення з собою і співвідношення з іншим» [2, 226]. Отже, категорія відношення сама виявляється проникнутою ідеєю єдності співвідносних.

У цьому зв'язку «взаємне проникнення полярних протилежностей і перетворення їх одна в одну, коли вони доведені до крайності» [1, 20, 323], було відзначено Ф. Енгельсом як одно з положень діалектики, що дійсно має виявлення в сутності явищ природи. Це саме положення Ф. Енгельс спостерігає і в сфері мислення, тим самим встановлюючи його пізнавальну і логічну значущість. Логічна взаємовизначеність категорій множинного

і єдиного в їх відношенні є один з конкретних прикладів того, як «вся логіка розгортається тільки лише з цих протилежностей, які рухаються вперед» [1, 20, 483—484].

Таким чином, в матеріалістичному тлумаченні гегелівської діалектики понять множинне і єдине можна виявити глибоку думку про об'єктивний світ як про щось множинне і разом з тим єдине, окремі об'єкти якого не просто розташовані поряд один з одним, але й перебувають в певному зв'язку, завдяки якому світ є не просто сума предметів, явищ та процесів, а дещо одне, єдине. При цьому даний зв'язок такий, що розуміється на рівні теоретичного діалектичного мислення. Гегель говорить про об'єктивний світ як про єдину, що «пішла всередину себе» цілісність, яка, будучи єдиною, разом з тим «має в собі також різницю, розпадається всередині себе на невизначену різноманітність» [2, 301]. Об'єктивний світ як цілісність через зняття опосередковуючої себе множинності предметів, речей, явищ визначає себе як безпосередню єдність реальності, що полягає в єдиній закономірності, причині і основі всього існуючого. Однак своїм остаточним висновком Гегель одержує єдність світу, обумовлену «абсолютною ідеєю».

Чому ж розвинута Гегелем діалектика понять множинного і єдиного не привела його до правильного вирішення питання про єдність світу? Тому, що Гегель сам зрадив розроблений ним діалектиці, допустивши самостійне існування «абсолютної ідеї» у відриві від природи. Проте, оскільки вона виражає єдність, цілісність та закономірність буття, то те, що є в ній реального, є лише її момент — природа, одночасно множинна і єдина. Таким чином, у Гегеля докладно розроблена діалектика понять множинного і єдиного вступає в суперечність з характерною для об'єктивного ідеалізму інтерпретацією загального і єдиного — його абсолютизацією: загальне передує одиничному (як елементу множинного і самій множинності) і творить його. «Загальне, — пише Гегель, — є основа і ґрунт, корінь і субстанція одиничного» [2, 283]. Ця абсолютизація загального і єдиного та його відрив від множинного і одиничного надалі здатна привести тільки до ідеалізму і, безперечно, саме тут знаходиться одне з гносеологічних джерел гегелівського ідеалізму. Але слід підкреслити, що це трапилося саме через непослідовність Гегеля по відношенню до ним самим розвинутої діалектики понять множини і єдиного, через ігнорування того факту, що єдине не існує інакше, як тільки в множині, а множина не є тільки лише множина, але одночасно і єдине. Саме в цьому й полягає головна причина того, що проблема єдності світу так і не здобула справжнього вирішення в системі Гегеля.

Ідеалістичному перекрученню дійсності в гегелівській філософії Енгельс протиставив матеріалістичний погляд на людські

поняття, розглядаючи їх як продукт відображення природи у свідомості людини. Діалектику матеріального світу і діалектику людського мислення Енгельс розумів як два ряди законів, що, по суті справи, тотожні, і саме ця тотожність законів діалектичної логіки та об'єктивної діалектики і обумовлює можливість пізнання світу. За Енгельсом, діалектика понять сама стає тільки усвідомленим відображенням діалектичного руху дійсного світу [див. 1, 21, 288—289]. Але саме тому, за Енгельсом, будь-яке питання філософії повинно розглядатися з позиції єдності суб'єктивної і об'єктивної діалектики, єдності діалектики та теорії пізнання.

У зв'язку з цим у вирішенні питання про єдність світу треба застерігатися його однобічного зведення в натурфілософську область. Подібна тенденція має місце в спробах створити якусь всеосяжну, але конкретну (субстанціональну, функціональну, атрибутивну і т. д.) картину єдності світу [6, 61—70], або ж при зведенні доказу єдності світу до простих посилань на дані природознавства і виключенні з розгляду логічного аспекту проблеми [4] чи навіть його заперечення. Так, на думку Н. М. Костомарової, єдність світу не можна довести логічно [5] і отже, вона може бути доведена тільки емпірично, в кінцевому підсумку натурфілософським шляхом. Проте, нескінченну різноманітність світу навряд чи можна підвести під яку-небудь емпіричну перевірку і там, де емпіричне пізнання обмежене в своїх можливостях, внаслідок його конкретної природи, на допомогу йому приходять саме логічне.

Зв'язавши єдність світу з його матеріальністю, що доводить-ся довгим і важким розвитком філософії та природознавства, Енгельс ні в якому разі не вважає достатнім тільки чисто емпіричний доказ єдності світу [див. 1, 20, 42]. Вже поняття «матеріальність», в якій, за Енгельсом, полягає справжня єдність світу, потребувало величезної абстракції думки, але абстрактності не голої, пустої, а сповненої об'єктивно діалектичного змісту. У старій передмові до «Анти-Дюрінга» Ф. Енгельс зазначає, що саме нагромадження природничими науками емпіричного матеріалу в кожній окремій галузі знання приводить до необхідності впорядкувати цей матеріал відповідно до його внутрішнього зв'язку як у кожній окремій галузі, так і між галузями. «Але, взявшись до цього, — пише Ф. Енгельс, — природознавство вступає в теоретичну сферу, а тут емпіричні методи стають безсильними, тут може допомогти тільки теоретичне мислення» [1, 20, 344]. Визначаючи теоретичне мислення кожної епохи як історичний продукт, що набуває в різні часи дуже відмінних форм і змісту, Енгельс підкреслює, що для сучасного природознавства найважливішою формою мислення є діалектика, бо «тільки вона являє аналог і тим самим метод пояснення для процесів

розвитку, що відбуваються в природі, для загальних зв'язків природи, для переходів від однієї галузі дослідження до іншої» [1, 20, 345]. Саме тому всебічне вивчення суб'єктивної діалектики (в даному разі діалектичного зв'язку понять множинного і єдиного) є шлях до пізнання об'єктивної діалектики світу як множинного і єдиного. Єдність, що має місце в об'єктивному світі, немовби виявляє себе у зв'язку загальних законів діалектики, зв'язку законів та категорій, у зв'язку та взаємопереходах між парними категоріями і різними парами категорій. Множинне зв'язане з єдиним так само, як явище з сутністю, форма із змістом, кількість з якістю і т. д. Таким чином, проблема єдності світу повинна бути розв'язана не стільки в межах конкретно-наукових уявлень, скільки в розвитку діалектико-логічного підходу до аналізу взаємозв'язку категорій пізнання.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, 21.
2. Г. Гегель. Соч., М., 1930, т. 1.
3. Г. Гегель. Соч., М.—Л., 1937, т. 5.
4. Ф. И. Долгих. В. И. Ленин о единстве мира. М., 1970.
5. Н. М. Костомарова. Гносеологические аспекты проблемы единства мира и их значение для современной физики. М., 1970.
6. С. Т. Мелюхин. Материя в ее единстве, бесконечности и развитии. М., 1966.
7. А. Эйнштейн. Физика и реальность. М., 1965.

ПРО ФІЛОСОФІЧНІСТЬ СУЧАСНОЇ РАДЯНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

В. С. Старовойт

Гегель писав, що поезія виникла тоді, коли людина вирішила висловитися [5, 170]. На певному етапі розвитку людського суспільства емоції людини розвинулися до такого ступеня, що крім задоволення чисто практичних потреб у їжі, житлі, одязі, для неї необхідною стала потреба висловитися, виразити свої почуття і емоції, породжені навколишнім світом. Так виникла поезія, яка пройшла довгий шлях розвитку разом з людством. У зв'язку з тим, що кількість питань, з яких у людини «була необхідність висловитися», постійно зростала, поширювалася і тематика поетичних творів, і коло ідей, що відбивалися у ній, змінювалася лексика поезії.

У наш час змістом сучасної лірики стало усе життя людського суспільства [10, 151]. Та чи можуть стати предметом поетичного зображення усі речі і явища нашого сучасного світу, такого складного, суперечливого, який є, прямо скажемо, світом не поезії, а могутнього розвитку науки.

Ще В. Г. Белінський зазначав: «Мистецтво не допускає до себе абстрактних, філософських, а тим менш не зігрітих почуттями ідей: воно допускає тільки ідеї поетичні; а поетична ідея — це не силіогізм, не догмат, не правило, це — жива прихистість, це — пафос...» [2, 303].

Чи ж правомірно, наче заперечуючи В. Г. Белінському, стверджувати філософічність поезії?

Ю. Боров, відомий радянський вчений, що досліджує проблеми естетики, підкреслює, що філософічність — невід'ємна риса справжнього мистецтва, що не можна говорити про природу мистецтва, не враховуючи його глибокої внутрішньої філософічності, якої набуває художнє мислення тоді, коли художника цікавить не тільки доля його героїв, але й судьба людства. У цих випадках митець мислить історією, епохою, з ними зв'язує і співвідносить усі події, характери, обставини, деталі свого твору. Це веде до інтелектуальної, а не побутової описової побудови твору [3; 150]. Як бачимо, Ю. Боров говорить про філософічність мистецтва в найглибшому розумінні, про філософічність світової поезії взагалі, якій ця якість, безумовно, властива, глибоко у ній розвинута і досягла таких вершин, як створення самостійних концепцій про стан світу, дослідження людини і суспільства (Данте, Шекспір, Гете, Пушкін).

У даній же статті поставлено за мету проаналізувати філософічність як явище, властиве сучасній радянській поезії. Чи існують достатні підстави для того, щоб зв'язувати між собою такі поняття, як «філософічність» і «сучасна радянська поезія»?

Філософська лірика наших поетів уже давно визнана масовим радянським читачем і користується великою любов'ю і популярністю. Достатнього ж наукового дослідження її ще немає. На наш погляд, це явище важливе для розробки естетики соціалістичного реалізму на сучасному етапі, бо не випадково філософська лірика посідає велике, а вірніше, основне місце у творчості таких видатних радянських поетів, як Л. Мартинов, Е. Межелайтіс, Р. Гамзатов (список цей можна було б продовжити). Аналіз таких збірок, як, наприклад, «Ночные бабочки» Е. Межелайтіса (1967 р.), «Первородство» (1965 р.), «Голос природы» (1966 р.) Л. Мартинова та інших, доводить, що філософська лірика знаменує собою певний крок у розвитку внутрішнього процесу естетики соціалістичного реалізму.

Загальновідоме положення марксистсько-ленінської теорії естетики про діалектику змісту мистецтва і про те, що невпинний розвиток змісту творів мистецтва не умоглядний закон, обов'язковий для кожного письменника, композитора і художника. Висновок про діалектичність розвитку змісту творів мистецтва був зроблений на основі аналізу і узагальнення досвіду розвитку самого мистецтва.

Аналіз творчості сучасних радянських поетів підтверджує цей висновок. Світ, у якому ми живемо, став складнішим. У пізнанні світу людина відкрила для себе нові грані. Будучи однією з форм відображення дійсності, поезія не може не говорити про це нове, відкрите людиною у пізнанні світу і суспільства. Сьогодні поезія не може обмежуватися такими близькими і дорогими нам темами: любов, горе, радість, природа або поетичною розповіддю про якусь подію, нехай навіть дуже значну. Емоції людини настільки ускладнилися, що з'явилася потреба у поетичній формі відобразити поглиблений інтерес сучасної людини до світу, до найбільш складних питань буття. Саме тому ми говоримо про закономірність появи філософського напрямку у сучасній радянській поезії, у якому знайшла втілення потреба сучасної людини відобразити своє знання про світ і суспільство.

Сьогодні, як ніколи раніше, людина хоче знати, що таке світ в цілому, що таке сама людина. Наукове пізнання світу не може замінити поезії, бо поезія дає людині емоціональне, глибоко олюднене відбиття проблеми, що її хвилює.

Аналіз сучасної поетичної творчості доводить, що поезія зраз піднялася до такого рівня, що може в поетичній, емоціональній формі передати той напружений світ пошуку, праці, сумнівів, відкриттів і стверджень, у якому живе сучасне суспільство. Абстраговані, раціоналістичні ідеї не можуть бути предметом поезії, як стверджував В. Г. Белінський. Та становлячи невід'ємну частину нашого життя, вони оповиваються у сучасній поезії в ту «живу пристрасть», у той «пафос», які і роблять їх предметом поезії — сучасної філософської лірики. Якщо лірична поезія взагалі відображає красу дійсності, то сучасна філософська лірика втілює ще й глибину мислі, розвиток інтелекту сучасного суспільства. Це новий крок на шляху розвитку радянської поезії, викликаний до життя могутнім розвитком дійсності.

Якщо специфічність естетичних форм відношення до дійсності полягає в перевазі в них почуттєвого, емоціонального, то творчість таких радянських поетів, як Л. Мартинов, Е. Межелайтіс, Р. Гамзатов — це вже глибокий внутрішній сплав почуттєвого і раціонального, який знайшов своє втілення у філософській ліриці.

Сучасна поезія виражає цілісне і багатогранне відношення сучасної людини до дійсності. Вона воістину охоплює усі сторони зіткнення людини з дійсністю, та на перший план у ній висувається прагнення осмислити епоху, час, у який ми живемо, з усіма його труднощами, складностями і невирішеними проблемами: «О время резкое мое, ты чет и нечет, про і contra...» [6, 14]. Внутрішній зміст філософських категорій стає предметом поетичних роздумів, і тільки конкретно-емоційна форма їх втілення говорить нам про те, що коли це і філософія, то поетична. Про час, про суперечності дійсності пишуть сучасні поети. Вони роз-

кривають глибокий зміст цих понять у філософському плані, але з властивою поезії емоційністю, виразністю і своєрідною концентрованою художніми засобів.

Для сучасної поезії характерний поглиблений погляд на речі, прагнення проникнути у суть явищ нашого світу. Вона не задовольняється баченням світу, яке доступно усім, навчаючи нас проникливіше і глибше дивитися навколо себе, тому що «Мы видим далеко не целиком все то, во что вперяем взоры...» [9, 7].

Поезія торкається таких тем, як зміни, що проходять у світі і природі, щоб у поетичній формі і за законами естетичного відношення до дійсності виразити загальний зв'язок явищ і той довгий шлях боротьби «природи з хаосом», вінцем якої стало виникнення розумних мислячих істот, які тісно пов'язані одна з одною, з природою, з усім світом, із всесвітом і на яких «воздействуют магнитные поля иных миров, летящих в бездне где-то...» [9, 85].

Слышу я
Природы голос,
Порывающейся крикнуть,
Как и с кем она боролась,
Чтоб из хаоса возникнуть,
Может быть, и не во имя
Обязательно нас с вами,
Но чтоб стали мы живыми,
Мыслящими существами... [9, 143].

Мистецтво — специфічна галузь пізнання дійсності, така ж безкрая і така ж активна, як наука [11, 12]. Теми і питання, які раніше були надбанням тільки науки, стали зараз характерними для поезії. У поетичних творах відбивається нескінченний процес розвитку і руху усього сущого: «Мир не до конца досоздан — небеса всегда в обновлениях, астрономы к старым звездам добавляют вечно новые...» [9, 136].

Треба додати, що, крім загальнонаукових понять, в арсеналі філософської лірики присутні емоційність, величезна концентрованість думки, глибина і масштабність поетичних образів. Усе це дозволяє їй дати необхідні нашому сучаснику відповіді на питання, що його хвилюють. Філософська поезія не просто поширює межі людського знання як якась конкретна наука. Вона перш за все збагачує його духовно, підтримує і заохочує до дальшого пошуку. Чарівність і сила філософської лірики у тому, що, знайомлячи нас із своїм баченням і розумінням світу, поет пробуджує у нас відповідні емоції. Філософічність сучасної поезії розкриває духовну зрілість і інтелектуальне багатство сучасної людини.

Сучасна поезія не боїться, а сама шукає зіткнення з такими складними питаннями, як зв'язок епох, поновлення і переоцінка багатьох явищ відповідно до потреб нашого часу. Сучасна поезія цікавиться корінними проблемами історичного розвитку суспіль-

ства. Вона розглядає питання про справжню цінність творів мистецтва і його призначення (питання, до речі, у якому здавна сперечаються представники матеріалістичного та ідеалістичного світогляду), про тісний зв'язок мистецтва із сучасністю.

Отчего
Поборники кубизма
Тут и там уходят на покой?
Или мода попросту капризна?
Нет, весь мир сегодня не такой.
... И совсем по-новому струисты
Воды, и стремительны ветра.
И уходят старые кубисты,
Потому что
Нынче —
не вчера [8, 338—339].

Тонко і точно поет-філософ Л. Мартинов говорить про те, що не мода, а невмолимий хід часу, розвиток суспільства і мистецтва відкидають такі тимчасові явища в мистецтві, як кубізм і т. п.

Філософська поезія прагне зрозуміти і виразити рух у всьому, рух у розвитку світу в цілому і в окремих його явищах:

Лекарства превратились в травы,
Бумага превратилась в лес,
Но только на единый миг,
Чтоб разуму понятно стало,
Как зрело все и возрастало,
Как
Этот самый
Мир
Возник [7, 56].

Глибина підтексту і рухомість думки цього твору без зайвих слів демонструють його глибоку філософічність. У філософській ліриці спілкуються об'єктивне і суб'єктивне начала. Інтелектуально багата особа стоїть у ній на першому плані. У книзі «В захисту поезії» І. Бехер писав про те, що поезія — це невпинне прагнення людини перевершити саму себе, і це глибоко правдиве зауваження. Життя сучасного радянського суспільства характеризується швидким і всебічним розвитком особи, але в сучасних поетичних творах людина дійсно старається «перевершити саму себе», бо поезія прагне відобразити глибоку сутність сучасної людини, вільної і розвиненої.

Філософічність сучасної поезії тісно зв'язана з партійністю мистецтва. Філософська лірика як форма активного і дійового відношення до світу повинна стояти на певних класових позиціях. Тільки спираючись на передовий комуністичний світогляд, поезія може розвиватися в умовах сучасності, в умовах боротьби із суперечливими, ворожими нашим поглядам ідеями. Тільки завдяки стійкій партійній позиції поезія на сучасному етапі розвитку змогла піднятися до глибокого філософського узагальнен-

ня життєвих явищ, а зміст її, діалектично розвиваючись, набув філософічності.

Необхідно також підкреслити, який важливий вплив має поглиблення філософічності сучасної радянської поезії на її образні засоби. Загальні наукові поняття втягуються у сферу поезії і набувають у ній нових відтінків. У творах Л. Мартинова, наприклад, ми читаємо про «полум'яні світи», які «мчать по орбітах». Прагнучи відобразити процес творчості, поет розказує нам, як при цьому «происходит медленный распад неуловимых элементов слова», і ці наукові поняття не відчуваються як щось чуже, невластиве поезії. Тут ми спостерігаємо точну відповідність змісту і форми.

В одній із статей радянський вчений А. Бушмін висловлює думку про те, що об'єктивні можливості соціалістичного реалізму розвинулися ще далеко не повною мірою як у літературі в цілому, так і в творчості окремих письменників [4, 18]. Як усякому складному явищу, соціалістичному реалізму властивий розвиток. Поезія, як і раніше, так і тепер перебуває у процесі розвитку, та сьогодні вона звертається вже до найскладніших інтелектуальних питань нашого часу.

Проте невірно було б стверджувати, що сучасна поезія філософічна і складна тому, що такі теми і стиль їй диктує час (якщо розуміти «диктує» буквально). Зв'язок між поетичною творчістю сучасності і самою сучасністю набагато складніший. Час дійсно «диктує», але не в тому розумінні, що розвиток науки і суспільства обумовлюють розвиток поезії. Остання має й свої самостійні, не залежні від науки закони розвитку.

Враховуючи складність сучасної дійсності і специфічність поетичних засобів її освоєння і відображення, можна стверджувати, що поезія зараз іде самостійним шляхом, хоч вона і нерозривно пов'язана з дійсністю, яку одночасно і відображує, і прагне перетворити. Відповідно до кожної історичної епохи у поезії виникали певні теми і стильові особливості. В цей час позитивну роль відіграли раціоналістичні класицистичні і романтичні ідеали, і таких прикладів можна навести достатньо. У наш час розвиток розмірковуючого філософського відношення до життя призвів до того, що у творчості радянських поетів явно викристалізувалася така риса, як філософічність поезії. Не можна, розуміється, сказати, що філософське осмислення дійсності не було раніше властиве радянській поезії, та зараз ця риса свідчить вже про нову якість радянської поезії, якої вона набула у процесі безперервного розвитку.

З усього вищесказаного можна зробити такий висновок. Людина пізнає світ і закони суспільного розвитку. Для сучасної дійсності характерне ускладнення суспільних зв'язків, внаслідок чого виникає необхідність високого розвитку кожної особи. Як специфічна форма відношення до дійсності поезія неминує має

відобразити і відображає цей об'єктивний процес. Таким чином, виникнення і розвиток філософської лірики у сучасній радянській поезії можна вважати закономірним явищем і певним кроком на шляху розвитку естетики соціалістичного реалізму, оскільки радянська поезія розвивається за його законами.

Питання про філософічність сучасної радянської поезії має і другий важливий аспект. Мова йде вже не про процес розвитку самої поезії, а про духовне зростання масового радянського читача. В Звітній доповіді Л. І. Брежнєва XXIV з'їздові КПРС підкреслюється, яку велику увагу приділяла і приділяє Комуністична партія розвитку нашої літератури і мистецтва і їх ролі в підвищенні духовної культури нової людини [1, 99]. Філософська лірика наших днів завоювала великий авторитет і любов мільйонів читачів, інтерес до серйозної поезії не вгасає, а зростає, що переконливо свідчить про інтелектуальний і духовний розвиток нашого суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Матеріали XXIV з'їзду КПРС. Політвидав України, К., 1971.
2. В. Г. Белінський. Літературно-критичні статті. Державне вид-во худ. літ-ри, К., 1953.
3. Ю. Борев. Естетика. Изд-во полит. лит-ры, М., 1969.
4. А. Бушмин. О литературоведческих исследованиях. — «Русская литература», 1963, №1.
5. Гегель. Соч., т. XIV, Соцэкгиз, 1958.
6. Н. Коржавин. Годы. «Советский писатель», М., 1963.
7. Л. Мартынов. Лирика. «Советский писатель», М., 1958.
8. Л. Мартынов. Первородство. «Молодая гвардия», М., 1965.
9. Л. Мартынов. Голос природы. «Советский писатель», М., 1966.
10. А. Соатов. Эстетический идеал и природа лирической поэзии. — В кн. «Эстетика: категории и искусство», М., 1965.
11. И. Черноуцан. Ленинский манифест революционного искусства. — В кн.: «Литература и современность», М., 1967.

З М І С Т

	Стор.
Ю. Ф. Бухалов. Про марксистське розуміння практики і його викривлення сучасними філософськими ревізіоністами.	3
Б. О. Ярочкін. Активність свідомості і практика.	14
В. В. Шкода. Поняття інформації.	20
В. М. Євтушенко. Про співвідношення символічних і звичайних умов.	28
О. О. Мамалуй. До дослідження критерію суспільно-історичного прогресу.	33
Л. С. Дідорчук. До питання про визначення поняття «соціального»	43
М. А. Орел. Про соціальну структуру суспільства.	51
Г. Я. Мамалуй. Про філософський характер марксистсько-ленінської етики.	57
В. І. Співак. Ціннісна орієнтація особи в сфері моральних взаємовідносин у виробничому колективі.	63
В. С. Манешин. Прекрасне як оцінка і цінність.	71
М. Г. Беседін, О. М. Степанченко. Врахування профілю факультету у вивченні історичного матеріалізму.	78
В. З. Цехмістро. До діалектики понять множинного і єдиного у Гегеля.	85
В. С. Старовойт. Про філософічність сучасної радянської поезії.	90